

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF LANGUAGE AFTER H. ACHARYAN

LANGUAGE AND SPEECH

1(2)
2022

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА ИМЕНИ Р. АЧАРЯНА

ЯЗЫК И РЕЧЬ

1(2)
2022

Yerevan 2022
Ереван 2022

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Հ. ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Լ Ե Զ ՈՒ Ե Վ Խ Ո Ս Ք

1(2)
2022

ԵՐԵՎԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ ԼԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2022

Գլխավոր խմբագիր՝ Կատվալյան Վ.
Գլխավոր խմբագրի տեղակալ՝ Հովհաննիսյան Ն.
Պատասխանատու քարտուղար՝ Մխիթարյան Գ.

Խմբագրական խորհուրդ

Աբաջյան Ա., Ավետիսյան Յու., Գալստյան Ա., Գասպարյան Ս., Դոնապետյան-Դեմոպուլոս Ա. (Ֆրանսիա), Դուր-Թրագուտ Յ. (Ավստրիա), Դերիկյան Վ., Խաչատրյան Գ., Խաչատրյան Լ., Համբարձումյան Վ., Հայրապետյան Ս., Հովհաննիսյան Լ., Մոհամմադի Մ. Մ. (Իրան), Պետրոսյան Վ., Պլունգյան Վլ. (Ռուսաստան), Սարգսյան Ա. Յու., Սարգսյան Ա. Ե., Սկալա Ա. (Իտալիա), Սուվարյան Յու.

Editor-in-chief - Katvalyan V.
Deputy chief editor - Hovhannisyan N.
Executive secretary – Mkhitaryan G.

Editorial Board

Abajyan A., Avetisyan Yu., Devrikyan V., Donabédian-Demopoulos A. (France), Dum-Tragut Jasmine (Austria), Galstyan A., Gasparyan S., Hambardzumyan V., Hovhannisyan L., Khachatryan G., Khachatryan L., Mohammadi M. M. (Iran), Petrosyan V., Plungian Vl. (Russia), Sargsyan A. E., Sargsyan A. Yu., Scala Andrea (Italy), Suvaryan Yu.

Главный редактор Катвалян В.
Заместитель главного редактора Оганесян Н.
Ответственный секретарь Мхитарян Г.

Редакционная коллегия

Абаджян А., Аветисян Ю., Айрапетян С., Амбарцумян В., Галстян А., Гаспарян С., Деврикян В., Донапетян-Демопулус А. (Франция), Дум-Трагут Я. (Австрия), Мохаммади М. М. (Иран), Оганесян Л., Петросян В., Плунгян Вл. (Россия), Саргсян А. Е., Саргсян А. Ю., Скалла Андреа (Италия), Суварян Ю., Хачатрян Г., Хачатрян Л.

© Լեզու և խոսք
© ՀՀ ԳԱԱ ԼԻ հրատարակչություն

DOI: 10.54412/2738280X

**ԱԾԱՆՑՈՒՄԸ ՇԻՐԱԿԻ ՄԱՐԶԻ ԳՅՈՒՂԵՐԻ
ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐՈՒՄ¹**

DOI: 10.54412/2738280X-2022.1.2-5

Բառնապան Ջեմմա

բանասիրական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ,
ավագ գիտաշխատող
barnasyanjemma@mail.ru

2021թվականից Շիրակի մարզում ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի բարբառագետներս բարբառագիտական գիտարշավի շրջանակներում իրականացնում ենք գրանտային ծրագիր՝ մարզի բարբառային իրավիճակը պարզելու-ճշգրտելու նպատակով: Վերջին երկու հարյուրամյակների ընթացքում Շիրակի գյուղերում տեղաբնիկների կողքին բնակություն են հաստատել Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գավառներից գաղթածներ՝ շատ դեպքերում հիմնելով նաև նոր բնակավայրեր՝ պահպանելու համար իրենց պապերի խոսվածքն ու սովորությունները: Նմանատիպ ուսումնասիրությունները կարող են օգտակար լինել նաև լեզվի պատմության, ազգագրության և այլ գիտակարգերի համար: Մարզի գյուղերում բարբառագիտական գործուղման շրջանակներում խոսվածքների (թե տեղաբնիկների և թե հին ու նոր շրջանի գաղթականների) գրառման հավաքչական աշխատանքներ մենք կատարել ենք՝ սկսած անցյալ դարի 80-ական թվականներից:

Այս տարածքում գերակշռում է, իհարկե, Կարնո բարբառը, որն առայսօր կենդանի, գործուն է և որպես հաղորդակցման միջոց է ծառայում Գյումրիում և մի շարք գյուղերում: Շիրակի մարզի Գեոք, Ազատան և Մարմաշեն գյուղերում տեղաբնիկներից բացի կան նաև 19-րդ դարասկզբին Կարսից և Էրզրումից այստեղ գաղ-

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T - 6B111 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

թածների սերունդները: Ջգալի թիվ են կազմում նաև Մեծ եղեռնից մազապուրծ գերդաստանների 3-4-րդ սերնդի ներկայացուցիչները: Կան նաև հիմնականում գաղթականներով բնակեցված գյուղեր (Ոսկեհասկ, Հայկավան, Ախուրիկ), որտեղ տասնամյակներ առաջ իրականացրել ենք հավաքչական աշխատանքներ՝ բարբառախոս անձանցից գրառելով իրենց մայրենի խոսվածքները: Հետագայում աստիճանաբար նմանատիպ գյուղերում առաջացել են միջբարբառային խոսվածքներ՝ համակեցությամբ պայմանավորված: Բառանվանումներում և բառակազմության մեջ փոխազդեցական գործոնն ակնհայտ է: Մեր աշխատանքում անդրադարձ ենք կատարել Շիրակի մարզի գյուղերի խոսվածքների բառակազմական խնդիրներին, մասնավորապես՝ ածանցմանը:

Ինչպես հայտնի է, ըստ հատուկ ծրագրի² հայերենի բարբառների բառապաշարի տարածքային տարբերությունները գրառելիս բառակազմական խնդիրները հարցման հատուկ առարկա չեն դառնում, սակայն բառանվանողական նյութերի գրանցումներում կարելի է գտնել տեղեկություններ նաև բառակազմության վերաբերյալ: Ինչպես ընդհանրապես հայոց լեզվում, այնպես էլ հայերենի բարբառներում բառակազմական միջոցներից մշտապես գործառել են ածանցումն ու բառաբարդումը:

Համահայերենյան իրողություն է վերջածանցների գերակշռությունը նախածանցների համեմատությամբ: Գրաբարի և արդի հայերենի վերջածանցներն ըստ ամենայնի ուսումնասիրված կարելի է համարել: Արդի գրական հայերենում դրանց թիվը շուրջ 180-ի է հասնում³:

Ըստ վերոհիշյալ ծրագրի ՀՀ Շիրակի մարզի մի շարք գյուղերում հավաքչական աշխատանքներ իրականացնելիս տեղեկություններ ենք քաղել նաև բառակազմական տարաբնույթ իրողությունների մասին (բառաբարդում, բառածանցում և այլն)՝ հընթացս

¹ Տե՛ս *Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագիր*, Ե., 1977:

³ Տե՛ս **Հ. Պետրոսյան**, *Հայերենագիտական բառարան*, Ե., 1987, էջ 14:

համոզվելով, որ վերջածանցներն անհամեմատ շատ են նախածանցներից: Այդ մասին կարող ենք վկայել մարզի տարբեր գյուղերում մեր իրականացրած հավաքչական աշխատանքների արդյունքում կուտակված փաստերը ներկայացնելով:

Համահայերենյան գործառույթ են դրսևորում *ան* և *չ* ժխտական նախածանցները: Դրանք լայնորեն գործառում են Շիրակի մարզի գյուղերի խոսվածքներում՝ որևէ հասկացության առկայությունը ժխտելու նպատակով, ինչպես՝ *անտուն, անտէր, անհէր, աննամուս, անըրվա, չըտէս, չըրէր* և այլն:

-*Ան* ժխտական ածանցով բառակազմական հետաքրքիր օրինակներ փնտրելիս առանձնացրել ենք *աղ* բառի *ալ* գուգաձևության հետ միանալիս առաջացած հետաքրքիր և առաջին հայացքից տարօրինակ թվացող՝ *ալնի* բառաձևը (*անալի-անլի* և դրափոխությամբ՝ *ալնի*): Բառիմաստը երկու դեպքում էլ նույնն է՝ *աղը պակաս, առանց աղի*: Շիրակի մարզի գյուղերից շատերում 1828 թվից ի վեր հոծ գաղթականությամբ բնակություն հաստատած ալաշկերտցիների, խնուսցիների բասենցիների, 20-րդ դարի ցեղասպանությունից մազապուրծ և Անդրանիկի գորքի հետևից Ախուրյան գետի այս ափին հանգրվանածների խոսվածքներում առկա է այս բառաձևը: Բերենք օրինակներ.

Ալնի էր, խանձրահամ լէ վըրէն տըվէծ (Մշո Մկրագոմ, Բոստաքյանդ, Կոպ, Խուրթի Փիջունք գյուղերի խոսվածքներով՝ գրանված Շիրակի մարզի Ոսկեհասկ գյուղում):

Ալնի-ալնի խօսածօղ մարտ է (Գյումրի քաղաքի խոսվածքով):

Կարևոտ բարբառի Շիրակի տարածքի խոսվածքներով գրանված բանահյուսության մեջ *դժոխք* իմաստով գործառող *հ'անատագ* բառը սովորաբար գործածվում է *սէվ հ'անատագ* կայուն բառակապակցության կազմում՝ *անդունդ, վիհ* բառիմաստով: Շատ տարածված է անեծքներում: Օրինակ՝

Սէվ հ'անատագն էրտաս, չըդառնաս: Ակնհայտ է բառի *ան+հատակ* կազմությունը՝ այդ տարածքի խոսվածքներին բնորոշ՝ հավելական ձայնեղ *հ*-ով:

Ան- ածանցը բառին ժխտական իմաստ է հաղորդում նաև փոխառյալ բառերին ավելանալով, ինչպես՝ *աննամուս, անթասիք* և այլն:

Նկատելի է, որ հաճախականության տեսակետից հաջորդ տեղում չ- նախածանցն է, որի ձևաբանական արժեքը եթե ժխտական խոնարհմանը մասնակցելն է, ապա բառակազմական արժեքը ածականներից և բայահիմքերից ածական կազմելն է, ինչպես՝ *չրբեր, չրտես, չրհաս* և այլն:

Նախածանցների սակավությամբ կարելի է պատճառաբանել իրանական լեզուներից փոխառյալ *բէ* ժխտական նախածանցի լայն գործառույթը հայերենի բարբառներում, ինչպես, ասենք, *բէխաբար, բէմուրազ, բէբախտ, բէխեր, բէղովլաթ, բէնամուս* և այլն: Սակայն այդ *բէ* նախածանցը միայն փոխառյալ արմատներին չէ, որ ավելանում է՝ բառի իմաստը ժխտելով: Իսկ բարբառները, ինչպես գիտենք, բառային փոխառությունների դիմում են գործուն բառապաշարում պակասող բառերը լրացնելու, ավելի ճիշտ՝ իմաստային նրբերանգներ արտահայտելու նպատակով: Բերենք օրինակներ Մշո և Կարսի բարբառներով՝ մեր կողմից գրառված մարզի Ոսկեհասկ գյուղում ցեղասպանությունից փրկված մշեցիներից ու կարսեցիներից:

Վախտ-բէվախտ գ՛իկեր մըր տուն (Մշո բարբառի Մկրագոմ գ. Խոսվածքով):

Բէխեր տուն էր ըղօնծ թաժա տունը (Կարսի Փալդըրվան գ.):

Բ՛անից բէխաբար մամըս գուզեր ընձի քախկըծի տըղիմ տար (Կարս):

Տօ, բէմուրազ, ամանը ջատտէծի ը (Ազատան գ.):

Գրաբարի բառապաշարին նվիրված ուսումնասիրության մեջ ճանաչված լեզվաբան Լ. Հովհաննիսյանը, առանձնացնելով ծագումնաբանական շերտերը, հայերենի բնիկ կամ հնդեվրոպական բառաշերտը որակում է իբրև հայերենի բառագանձը, որի ուսումնասիրության հարցում ամենամեծ ավանդը ակադ. Գևորգ Ջահուկյանինն է: Ապա ներկայացվում է գրաբարի փոխառյալ բառապաշարը՝ խորությամբ քննելով հատկապես իրանական փոխառություն-

ները՝ նշելով, թե ճիշտ չէ *օտար ձևույթ+ հայերեն ձևույթ* կառույցը փոխառություն համարելը, եթե օտար ձևույթը անկախ կիրառություն չունի⁴: Նշենք, որ ինչպես Ջահուկյանը, այնպես էլ Լ. Հովհաննիսյանը *ան-* նախածանցը հայաբանություն են համարում:

Հայերենի բարբառներում գերակշռում են վերջածանցները: Այս տարածաշրջանի գյուղերի խոսվածքներում առկա են բազմաթիվ վերջածանցներ: Ներկայացնենք դրանցից մի քանիսը:

1. Հայերենի շատ բարբառներում առկա *-ի* կամ *-ենի* ածանցը (որպես ծառերի անուններին բնորոշ վերջածանց) այս տարածքի բարբառային խոսվածքներին բնորոշ չէ: Գործածվում է *ծառ* բառի հետ՝ որպես բառակապակցություն, ինչպես՝ *խրնձորի ծառ, տանձի ծառ* և այլն: Այս տարածքի խոսվածքներում առկա է մակբայակերտ *-ի* վերջածանցը: Կարելի է նշել հետաքրքիր մի բառաձև՝ *թաթարի* (*շատ արագ, հապճեպ, ոտքի վրա*): Այլ կերպ ասած՝ *թաթարի նման, թաթարավարի*: Ձևի մակբայի արժեք ունեցող ածանցավոր այդ բառը շատ գործածական է Կարնո բարբառի խոսվածքներում: Օրինակ բերենք Շիրակի մարզի Մարմաշեն գյուղի խոսվածքով.

Թատարի ձրվաձեղը կերանկ ու հընգանկ ճամպա:

Թատարի լօղձա ու պարգա քընա:

2. Թե՛ արևելյան և թե՛ արևմտյան խմբակցության շատ բարբառներում գործառական մեծ հաճախականություն դրսևորող ածականակերտ և գոյականակերտ *-ական* վերջածանցը՝ բարբառներից յուրաքանչյուրի համար օրինաչափ հնչյունափոխությամբ, գործածական է նաև այս տարածքի գյուղերի խոսվածքներում՝ *տընագան մաձուն, գովագան ախճիգ* և այլն: Մշո, Կարնո բարբառներով գրառված բանահյուսական նյութերում առկա է «*բեպեղագան* (բաբելական) *կըրագ*» կայուն բառակապակցությունը: Սովորաբար հանդիպում է անեծքներում, ինչպես՝ *Աստղձու բեպեղագան կըրագ թապի գըլիսիդ* (Շիրակի մարզի Ագատան գյուղի խոսվածքով):

3. *-Անակ* ածանցը (մակբայակերտ ու ածականակերտ) հաճախադեպ չէ, բայց նախկինում գործածվել է Շիրակի դաշտի գյուղերի

2 Տե՛ս Լ. Հովհաննիսյան, *Գրաբարի բառապաշարը*, Ե., 2006, էջ 46:

խոսվածքներում՝ ըստ բանահյուսական նյութերի: Օրինակ՝ *Էս ախ-ճիգը հակնի գը մատորնագ շորէր ու կէրտա*: Ընդ որում՝ *մատորնակ* ասելով՝ հասկացվում է «տղամարդավարի»: Տեղաբնիկ մարմաշենցիների խոսքում նույնպես գրառել ենք *-անակ* ածանցի վկայություն: Օրինակ՝ *Քալօրը քրոտանակ քօլօզ էր դ՛ըրէ* (քրդի նման, քրդաբար): Շիրակի մարզի Ախուրիկ գյուղում գրանցել ենք այսպիսի բառակապակցություն՝ *մեկձանագ խոսք*՝ «*մեծերի կողմից ավանդված իմաստուն խոսք*» նշանակությամբ: Կարելի է ասել, որ *-անակ* վերջածանցն արդեն գործուն չէ:

4. *-Ային* -հայերենի տարբեր փուլերում գործառած այս ածանցը շատ բարբառներում բացակայում է: Սակայն Շիրակի մարզի՝ Ալաշկերտից գաղթածների խոսքում կարելի է մեկ-երկու օրինակ գտնել: Ասենք, երաշտ տարի հասկացության համար գործածական է *չորային* ածանցումը՝ նկարագրական արժեքով: Օրինակ՝ *Տարին չորային էր, մըր բօստան չօրծավ*:

5. *-Անց* մակբայակերտ վերջածանցը գործառում է Գյումրու խոսվածքում: Օրինակ բերենք հետևյալ ասացվածքը՝ *Հ՛էրէսանց հայլի, տրգէվանց՝ արձըլի*:

6. *-Կան* վերջածանցով կազմվում են գոյականներ, ինչպես՝ *ծընընդկան, տըղօցկան* և ածականներ, օրինակ՝ *մըրսըզան, խըռօլգան* և այլն:

7. *-Ման* վերջածանցը ձևի մակբայ կազմելու գործուն միջոց է այս տարածքի խոսվածքներում: Օրինակ՝ *Վազման տուն հասա: Էրէխէն լայման քօլըս էգավ*:

8. *-Ան* վերջածանցը ածականակերտ է: Օրինակ բերենք Ալաշկերտից գաղթած և Մարալիկում ապրողների ներկայացրած ասացվածքը.

Օլըրդան կադուն պարգուզ ասլանէն շադ բան գինա (Զբոսնող կատուն պատկած առյուծից շատ բան գիտի):

9. *-Ոց (օծ)* վերջածանցը կարող է կազմել տեղանիշ և ժամանականիշ բառեր: Օրինակ՝ *արդակնօծ, թըրկընօծ, խէլընօծ* և այլն: Իսկ Սուրբխաչի տունը այս տարածքի խոսվածքներում հայտնի է

նան *ուլոծ* անունով (կապված հնում այդ տոնի ժամանակ ուլի գոհաբերության հետ):

10. -*Օդ* ածանցը գործուն ածանց է տարածքի խոսվածքներում՝ *կէղղոդ, ժըբոդ, ճէնջոդ* և այլն:

11. Քանի որ մեր աշխատանքում ընտրողաբար ներկայացնում ենք որոշ ինքնատիպ վերջածանցներ, անդրադառնանք նաև -*ուլթ* ածանցին, որն առկա է Շիրակի մարզի Ազատան, Գետք գյուղերի խոսվածքներում: Գրառել ենք այսպիսի արտահայտություն.

Շաղ դուրեզան ախճիզ է, հըմը մորութ թոպալ է (ի ծնե կաղ է):

12. -*Ուրիզ* վերջածանցով ածականներ են կազմվում Շիրակի մարզի տարբեր գյուղերում բնակվող մշեցիների, բասենցիների, կարսեցիների խոսքում: Օրինակ՝ *Գ՛ողաձուրիզ օսկուց խէր չըկա* (Մշո Բոստաքյանդ գյուղի խոսվածքով):

13. -*Օշ* վերջածանցը անորոշության երանգ է տալիս ածականներին: Օրինակ՝ Մարմաշեն գյուղի խոսվածքում առկա են *ղէղլօշ, մարխօշ, թըփոշ* և նմանատիպ ածանցումներ: Այսպես՝

Էրէխէն քիճըմ թըպոշնա հէղըս տանիմ բըղի յայլէն:

Կան նաև այլ հետաքրքիր ու ինքնատիպ վերջածանցներ, որոնց կանդրադառնանք մեր հետագա ուսումնասիրություններում:

Jemma Barnasyan -Affixation in dialects of some villages of Shirak region. - The preponderance of suffixes compared to prefixes is the all-Armenian linguistic reality. According to a specially worked-out program, in a number of villages in the Shirak region, in the course of collecting activities, also information was collected on various word-building realities (composition, affixation, etc.) - while making sure that there are incomparably more suffixes than prefixes. We can testify to this by presenting the facts accumulated as a result of our collecting work carried out in different villages of the region.

Джемма Барнася - Аффиксация в говорах сел ширакской области.- Общеармянской языковой действительностью является перевес суффиксов по сравнению с префиксами. По специально сос-

тавленной программе в ряде сел Ширакской области при осуществлении собирательной деятельности собрали информацию также о разнообразных словообразовательных реальностях (словосложение, аффиксация и т. д.) – при этом убеждаясь, что суффиксов несравненно больше, чем префиксов. Можем засвидетельствовать это, представив факты, накопленные в результате нашей собирательной работы, проведенной в разных селах области.

ՀԱՅՈՑ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ
ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

DOI: 10.54412/2738280X-2022.1.2-13

Դիլբարյան Նարինե

բանասիրական գիտությունների թեկնածու

Երևանի պետական համալսարան

narine.dilbaryan@ysu.am

Բանալի բառեր. հայոց տեղանուններ, նախալեզու, ենթաշերտ, բառակազմություն, ածանցում, բառաբարդում, հնչյունափոխություն:

Յուրաքանչյուր լեզվի բառապաշար բաց համակարգ է, որը ոչ թե քարացած, այլ շարունակաբար փոփոխվող միավորների ամբողջություն է: Բառապաշարի տեղաշարժերն ուղղակիորեն արտահայտում են այդ լեզվի կրող հանրության կյանքի զարգացումը բոլոր ոլորտներում՝ սկսած քաղաքականությունից, տնտեսությունից, մինչև հոգևոր մշակույթ և լեզվամտածողություն: Բաց համակարգ ներկայացնող բառապաշարի մեջ տեղանունները կազմում են հարաբերականորեն փակ ենթահամակարգ, որովհետև այս բառաշերտում փոփոխություններ թեև կատարվում են, սակայն շատ ավելի դանդաղորեն. տեղանունների համար ժամանակն ավելի դանդաղ է հոսում, և գոյության հաշվարկային միավորը ոչ թե դարերն են, այլ հազարամյակները: Անգամ այլալեզու նվաճողների ասպատակությունները կամ երկարամյա տիրապետությունը տեղանունների վրա անդրադառնում են ոչ այնքան արմատական փոփոխություններով, որքան հնչյունական պատկերի խաթարմամբ, նվաճողները կամ բնակիչների նոր մեծամասնությունը բնիկ տեղանունների արտասանությունը համապատասխանեցնում է իր հնչարտաբերական հնարավորություններին և ոչ թե վերանվանում դրանք: Ճիշտ է, տեղանունների բառաշերտում կան այնպիսի միավորներ, որոնք առավել ենթակա են ժամանակի ընթացքին, ինչպես օրի-

նակ՝ բնակավայրերի անունները, իսկ լեռնանունները և ջրանունները այս ենթահամակարգի ամենակայուն միավորներն են:

Ա. Մարգարյանն իր «Ժամանակակից հայոց լեզու. Բառագիտություն» աշխատության մեջ գրում է. «Լեզվի բառապաշարը մի հայելի է, որը պատկերում է ժողովրդի պատմական կյանքը, ցույց է տալիս, թե նա այլ ցեղերի, ժողովուրդների, ազգերի հետ ինչպիսի շփումներ, տնտեսական-հասարակական ինչպիսի կապեր ու հարաբերություններ է ունեցել տարբեր ժամանակներում»¹:

Տեղանուններն այս տեսանկյունից առավել հարուստ պատմական վավերագրեր են, որոնց ուսումնասիրության և ստուգաբանության միջոցով հնարավոր է բացահայտել ցանկացած տարածքի հնաբնակների և հետագա նվաճողների կամ խաղաղ վերաբնակների լեզվական ինքնությունը, անվանված աշխարհագրական օբյեկտների կամ բնակավայրերի նախնական տեսքն ու բնութագրական հատկանիշները: Ռուս տեղանվանագետ Վ. Նիկոնովը, անդրադառնալով տեղանվանագիտության զարգացման միտումներին, արձանագրում է, որ վերջին տասնամյակներում տեղանվանագիտական հետազոտություններում ծանրության կենտրոնը ծագումնաբանությունից տեղափոխվում է դեպի բառակազմություն. «Տեղանվանագիտությունը դուրս է գալիս մանկական տարիքից, երբ նրան հետաքրքրում էր միամիտ հարցը. «Ի՞նչ է նշանակել այս անվանումը»: Գիտությունը սկսվում է այնտեղ, ուր հետաքրքրասիրությունը բարձրանում է օրինաչափությունների որոնման մակարդակի»²: Տեղանունների բառակազմական քննությունը թույլ է տալիս բացահայտել տվյալ լեզվին բնորոշ տեղանվանակերտ միջոցները, տիպաբանությունը, վերականգնել որոշակի տարածքների աղավաղված կամ անգամ կորսված տեղանվանական շերտերը, իսկ համաժամանակյա կտրվածքով դա հնարավորություն է ստեղծում նոր տեղանուններ կազմելիս հարազատ մնալ տվյալ

¹ Ա.Ս.Մարգարյան, *Ժամանակակից հայոց լեզու. Բառագիտություն*, Ե., 1993, էջ 126:

² Никонов В.А., *Славянский топонимический тип/ Географические названия*, М.1962, էջ 17:

լեզվի բնույթին և հնի հետ ոչ թե հակասության մեջ մտնող, այլ նոր տեղանունների մնայուն, տրամաբանական ու ներդաշնակ, ժառանգորդական կապը պահպանող ենթահամակարգ ձևավորել:

Բառակազմության տեսանկյունից, ինչպես լեզվի սովորական բառերը, տեղանունները բաժանվում են արմատական, պարզ և բաղադրյալ կառույցների, որոնք բառակազմական վերլուծության ընթացքում վերածվում են մեկից ավելի բաղադրիչների: Գ. Ջահուկյանը, անդրադառնալով բուն հայկական տեղանունների կազմությանը, առանձնացնում է 4 տիպ. 1) բաղադրյալ (տեղանուն-բառակապակցություններ), 2) բարդ, 3) ածանցավոր, 4) պարզ: Ընդ որում նշում է, որ բաղադրյալ տեղանունները հաճախ ունեն իրենց զուգաձև բարդ տարատեսակները, մասամբ ըստ էության՝ *Ազոավուցքար-Ազոավաքար, մասամբ ըստ գրության՝ Չորոյ փոր-Չորոփոր (Չորափոր)*³:

Բարդ և բաղադրյալ տեղանունների կազմության խոսքիմասային հիմնական մանրակաղապարները հետևյալն են՝ ա) տեղանուն + տեսականիշ (նոմենկլատուրային) բառ, այս մանրակաղապարի տեղանունները մեծաթիվ են, դրանք, որպես կանոն, բառակապակցական անվանումներ են, գործրինակ՝ *Արաքս գետ, Մասիս սար, Մասրիկ գյուղ, Մասրիկ գետ, Արարատ լեռ, Արարատ քաղաք* և այլն, բ) ցեղանուն + տեսականիշ (նոմենկլատուրային) բառ, սա հնագույն տեղանուններին բնորոշ մանրակաղապար է, որտեղ գերակշռում են բարդությունները՝ օրինակ՝ *Գեղամալեռ, Երասխագետ, Երասխաձոր, Հայաշեն, Հայաբերդ*, գ) անձնանուն + տեսականիշ (նոմենկլատուրային) բառ, դարձյալ շատ տարածված տեղանվանակերտման եղանակ է բոլոր ժամանակներում՝ հատկապես եթե անձնանուններին միավորենք դիցանունները՝ *Հայկաձոր, Հայկաշեն, Բագրատաշեն, Տիգրանակերտ, Վահագնավան, Չարենցավան, Սևակավան* և այլն: դ) Հասարակ գոյական + տեսականիշ (նոմենկլատուրային) բառ. տեղանվանաստեղծման գործընթացում

³ Գ.Բ. Ջահուկյան, *Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան*, Ե., 1987, էջ 412-413:

ամենահաճախ կիրառվող մանրակաղապարն է բարդ կամ բառակապակցական միավորների դեպքում, ինչպես օրինակ՝ *Կտուց անապատ, Գայլ գետ, Սապատ լեռ, Անգեղաբերդ, Գութանասար, Դաշտաբերդ, Վանաձոր, Եղեգնաձոր, Վիթասար, Արջաբերդ, Օձաթաղ և այլն*: ե) Ածական + տեսականիշ (նումենկալատուրային) բառ, օրինակ՝ *Պարզ լիճ, Սև լիճ, Աղի լիճ, Մառնաղբյուր, Հարթաշեն, Բարձրաջուր, Բարձրագետ և այլն*: գ) Թվական + տեսականիշ (նումենկալատուրային) բառ, այս մանրակաղապարն ունեցող տեղանունները հայերենում սակավաթիվ են և, որպես կանոն, թվային շարք են կազմում հատկապես մանրատեղանուններ կազմելիս, օրինակ՝ *Առաջին գյուղ, Երկրորդ գյուղ, Երրորդ գյուղ, Չորրորդ գյուղ, Առաջին մաս, Երկրորդ մաս, Երրորդ մաս, Առաջին զանգված* (ամբողջական անվանումը *Նորքի առաջին զանգված* և հաջորդաբար մինչև *Իններորդ զանգված*), *Երկրորդ զանգված, Երրորդ զանգված, Չորրորդ զանգված ...*

Եթե տեղանունները դիտարկենք զուտ բառակազմության տեսանկյունից, ապա, ինչպես արձանագրում է Լ.Հովսեփյանը, լեզվի բառակազմական տարրերի զուգորդումների ամբողջ բազմազանությունը կարող է հանգել երկու գլխավոր հիմնակաղապարի՝ 1) հիմք+հիմք և 2) հիմք+ածանց: Հիմքերի զուգորդությունները միմյանց հետ ընդունված է կոչել բարդություններ կամ բարդ բառեր, հիմքի և ածանցի զուգորդությունները՝ ածանցավոր բառեր⁴: Այն կազմությունները, որոնք պարունակում են մեկից ավելի հիմքեր + ածանց(ներ)՝ բարդ ածանցավոր բառեր: Իր «Գրաբար բառակազմությունը» աշխատության մեջ նա առաջարկում է համապատասխան պայմանական նշաններ բառակազմական կաղապարները ներկայացնելու համար, որոնց միջոցով կնշենք նաև հայկական տեղանունների բնութագրական, արդյունավետ կառույցները: Ըստ այդմ՝ S - սկզբնահիմք, a - ածանց, f - քերականական մասնիկ կամ թեքույթ, j - հոդակապ, c - շաղկապ, p - նախդիր: Հիմքի հնչյունափոխված կամ ձևավոր տարբերակը նշվում է S, գործիչնակ՝ Լճաշեն >

⁴ Հմմտ. Լ.Հովսեփյան, *Գրաբարի բառակազմությունը*, Ե., 1987, էջ 56:

ՏյՏ, քերականական ձևավորում ունեցող հիմքը Տ^f Անգեղատունք> ՏյՏ^f կրկնավորներն ընդգծվում են ՏՏ՝ *Գորգոր* > ՏՏ, բաղադրիչների անջատ գրությունը ևս նշվում է գծիկով՝ Տ-Տ, Սև սև > Տ-Տ:

Հայկական բոլոր բարդ տեղանունների, լինեն լեռնանուն, ջրանուն, բնականուն, ամենատարածված կաղապարներից են ՏյՏ-ը, ՏյՏ-ը, ՏՏ-ը, վերջիններս բառակապակցությունների միացման հետևանքով առաջացած կցական կառույցներ են՝ որոշիչ-որոշյալ շարահյուսական հարաբերություններով: Ի տարբերություն լեզվի սովորական բառերի, տեղանունների հիմնակաղապարները բոլոր լեզուներում բավական սահմանափակ են:

Այժմ բերենք բարդ տարատեսակ տեղանունների բնորոշ օրինակներ իրենց կաղապարներով:

ՏյՏ – *Աստվածաշեն, Ազատաշեն, Արշամաշատ, Երեզնավան, Գայլահովիտ, Գեղաշեն, Գանձաձոր, Գավառագետ, Զոլաքար, Զովաշեն, Փառախոտ, Խաչափայտ, Նիգատուն, Հավասար, Հարսնաքար, Հավաթաղ, Հայկաջուր, Փշավան, Փոքրասար, Օձաբերդ, Օձապորտ, Միազրուխ, Պառավաքար, Ծովասար, Արքայաձոր, Պայտապար, Յողասար, Փայտատեղի,*

ՏյՏ – *Անահտաձոր, Աղավնատուն, Արծվաբերդ, Գարեձոր, Իծաձոր, Ծաղկահովիտ, Մթնաձոր, Բարեբեր, Սրաշեն, Սրաբեկ, Քթաշեն, Քթափոր, Ոսկեպար, Կռասար, Շիկահող, Սրաբերդ, Սրաշեն, Մթնաձոր, Ձիթահող, Միսալիճ, Գնդասար, Շնաթաղ, Կապուտկող, Տիկնաքար, Մոխրակույտ, Գինեզույն, Կռաթաղ, Կռասար,*

ՏյՏ^f – *Գինեբեր, Բարեբեր, Զինակեր, Մոխակեր, Սրբահան, Այգենիստ, Ձիթահան, Զրմուտ, Զրվեժ, Խնածախ,*

ՏյՏ^f – *Կաթնատու, Գայլատու, Բարձրաղիք, Ամպախաղաց, Լանջանիստ, Վարդածին, Պայտաթափ, Ուշաթափ, Թագառու, Տանձավեր, Խանձավեր, Գեղաղիք, Արևածագ, Զորակապ,*

ՏՏ – *Ծակքար, Խորջուր, Իշխանբլուր, Կուկուձոր, Զարեհավան, Սալորջուր, Նորավան, Մեծջուր, Խոփձոր, Հավդուռն, Հայձոր, Գիժգետ, Պաղաղբյուր, Օձձոր, Մոխիովիտ, Ճապաղջուր, Կովշատ, Հայ-*

պատ, Ձիզկատար, Հացտուն, Քաջքար, Սևսար, Սևկատար, Կեռքիթ, Կեռլիճ,

SS - *Խոտրջուր, Ջրհոր, Կիզքար,*

SS^f - *Կովկուլ, Կրակծին,*

SS – *Ծործոր, Ծակծակ, Խորխոր, Սուրսուր, Խաշխաշ, Սառսառ, Հերհեր, Ջախջախ, Չրոչրո* և այլն:

Հայկական տեղանունների կազմում հնարավոր է նաև մեկից ավելի հիմքեր + ածանց՝ հիմնակաղապարը, որը, սակայն ավելի սակավ է հանդիպում, քան հիմք+հիմք և հիմք+ածանց կազմությունները: Բերենք բարդաձանցավոր տեղանունների բնութագրական օրինակներ՝ վերստին նշելով, որ այս հիմնակաղապարը հազվադեպ է մեր տեղանուններում, ընդ որում բարդաձանցավոր տեղանուններում ամենահաճախ հանդիպող ածանցը հոգնակերտ-տեղանվանակերտ -ք-ն է, որը գործունակ էր հնագույն, հին և մասամբ միջին շրջաններում, տեղանվանակերտման նոր և նորագույն փուլերում գործունակ չէ, խոսքի մեջ հաճախ ընկնում է՝

Մատաղաբլուրք > Մատաղաբլուր, Քարաբակք > Քարաբակ:

Sj(S^fa) - *Ձիթահանք, Շնաքարք, Լուսաբերք, Լուսատուք,*

Sj(Sa) - *Շնաքարք, Ոսկեգետակ, Անասնաթաղական*

Sj(Sa) – *Շաղագոմք, Քարահատակ, Վարդաբլուրք, Գայլատուք,*

S(Sa) – *Սառնակունք, Բյուրակունք,*

(SS)a – *Պաղակնուտ, Գետափնյա, Խաչաղբիւրք, Յոթնփորական, Մեծամուրք,*

(Sa)S - *Վանքձոր, Թագավորազգ,*

(Sa) jS^f – *Թագավորանիստ, Արեգակնածագ, Հավքախաղաց, Հանքաձոր, Ջանգակատուն,*

(SjS)a – *Մեծավանք, Եռագլուխք, Խաչաթոռք, Մատաղաբլուրք, Վարդանաբակք, Հարթագոմեր Նորաշենիկ, Պահակասար:*

Ածանցավոր տեղանուններին զուգահեռ՝ տեղանվանագիտության մեջ ընդունված է առանձնացնել, այսպես կոչված, թեքույթային (ֆլեքսիվ) տեղանվանախումբը: Սակայն կարծում ենք, որ տեղանունների պարագայում, ելնելով դրանց իմաստային և կիրառա-

կան յուրահատկություններից, դրանք որոշ պայմանականությամբ կարելի է միավորել ածանցավոր կազմությունների հետ մի խմբում՝ տարբերություն չդնելով բառակազմական և բառահարաբերական ձևայինների միջև: Այսինքն՝ պայմանավորվում ենք, որ հոգնակերտները կամ սեռականի և այլ հոլովների վերջավորությունները տեղանունների կազմում ունեն ածանցական արժեք:

Արմատական տեղանունները բնականաբար մենաձևայթ են, իսկ նրանց հակադրվող բաղադրյալ տեղանունները՝ բազմաձևայթ, ընդ որում այդ ձևայինները կարող են լինել և՛ հիմնական, և՛ երկրորդական: Մեկ կամ ավելի հիմնական և մեկ կամ ավելի երկրորդական ձևայիններից կազմված հայկական տեղանունների, այսինքն՝ պարզ և բարդածանցավոր կառույցների ի մի բերումը և քննությունը հնարավորություն է տալիս բացահայտել այն ածանցները, որոնք դարերի ընթացքում իրենց այլ իմաստների հետ մեկտեղ ձեռք են բերել զուտ տեղանվանակերտ արժեք, ընդ որում երբեմն նման դեպքերում կարելի է խոսել ածանցների ոչ միայն բազմիմաստության, այլև համանունության առաջացման մասին, երբ հնչունական կազմով նույն ածանցներն իմաստով հստակ տարբերակվում են: Այսպես՝ *-ական* վերջածանցը հայերենում անուն խոսքի մասերից և բայարմատներից ու մակբայներից հարաբերական ածականներ կազմող կենսունակ, արտադրողական ածանցներից է, որը միաժամանակ նաև տեղանվանակազմիչ հայկական ածանցներից է, ինչպես անցյալում, այնպես էլ այսօր: Տեղանունների՝ Արցախյան շարժումից հետո սկսված հայացման, վերանվանման վերջին գործընթացը ցույց տվեց, որ *ական* ածանցը կայուն տեղանվանական կաղապարներ է ստեղծել և ստեղծում հայերենի զարգացման բոլոր փուլերում:

Բերենք հայտնի վերանվանումների բնորոշ օրինակներ՝ *Ձանգելյան – Կովսական, Ջաբրայիլ – Ջրական, Վերին Կորչլու – Ջորական, Ալիսալի – Արվական, Կուբաթլու-Մանասար* և այլն: Նման իրողություններն ապացուցում են, որ ածանցները ոչ միայն

բառակազմական, այլև իմաստաբանական արժեք են ստանում լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում:

Էդ. Աղայանի սահմանմամբ. «Ածանցումներն այն համադրական բաղադրություններն են, որոնք իրենց կազմում ունեն մեկ և ավելի ածանցներ (երկրորդական բառակազմական ձևայիններ) Իրենց կազմում ածանց կամ ածանցներ ունեցող համադրական բաղադրությունները կոչվում են ածանցավոր բառեր»⁵: Ըստ ածանցների քանակի՝ ածանցավոր բաղադրությունները լինում են մենաածանց, նման տեղանուններն ամենահաճախադեպն են, դրանք կազմված են մեկ արմատից և մեկ ածանցից՝ *Արև-ուտ, Արեգ-ունի, Ձոր-ակ, Շաղ-իկ, Հեր-ական, Ջր-ական*, և բազմածանց՝ բաղկացած մեկ արմատից և մի քանի ածանցից. տեղանունների պարագայում այսպիսի կառույցները շատ ավելի սակավ են հանդիպում, քան մենաածանցները: Բերենք բազմածանց տեղանունների օրինակներ՝ *Ավետ-արան-ոց, Կայ-ան-իկ, Դաշտ-իկ-ք*: Բավական տարածված են մենաածանց բարդ տեղանունները, հատկապես երկարմատ՝ *Հայկ-ագ-յան, Ջր-ափ-ի, Արտ -ա -բույն-ք, Ուղտ-ակ-ունք ...*

Ածանցները բաղադրական հիմքին միանում են և՛ սկզբից, և՛ վերջից: Ածանցներն ինքնին օժտված են որոշակի իմաստով, ուստի ճիշտ չէ դրանք դիտարկել իբրև աննշանակ մասնիկներ, որովհետև դրվելով բառերի կամ արմատների վրա՝ ածանցները փոփոխում են նրանց իմաստները և ստեղծում նոր բառեր⁶: Գ. Ջահուկյանը, քննելով ածանցման դերը հայկական տեղանունների առաջացման ընթացքում, նշում է. «Բուն հայկական ծագման տեղանունների մեջ ածանցավոր կազմությունները բաղադրյալ և բարդ տեղանունների համեմատությամբ ավելի փոքր տեղ են գրավում: Մասնավորապես քիչ են բուն հայկական հիմքերով և հայկական ածանցներով կազմությունները»⁷:

Լեզուները դարերի ընթացքում ձևավորում են իրենց տեղանվանական տիպը, այսպես՝ սլավոնական լեզուներին բնորոշ են

⁵ Էդ. Բ. Աղայան, *Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն*, Ե., 1984, էջ 279:

⁶ Տե՛ս Ս. Ա. Էլոյան, *Ածանցները ժամանակակից հայերենում*, Ե., 1963, էջ 23:

⁷ Տե՛ս Գ. Բ. Ջահուկյան, *Նշյալ աշխատությունը*, էջ 415:

ածանցավոր տեղանունները, գերմանական լեզուներին՝ բարդ տեղանունները⁸, իսկ հայերենի հին և հնագույն շրջանում տեղանուններ որպես կանոն կազմվել են արմատական բառերից, որոնք կա՛մ մաքուր ձևով էին դառնում տեղանուն, կա՛մ թեքված՝ հոգնակի ուղղական կամ սեռական հոլովներով, իսկ հետագա շրջաններում տեղանուններ ստեղծվում էին բառաբարդման եղանակով՝ հիմնականում որոշիչ - որոշյալի կամ հատկացուցիչ - հատկացյալի իմաստ արտահայտելով:

Հայերենի նախածանցները, վերջածանցների համեմատությամբ, ավելի սակավաթիվ են և գործառական կամ ձևափոխության հատկանիշներով սահմանափակ: Տեղանունների բառակազմական քննությունը ցույց է տալիս, որ նախածանցավոր կազմությունները խիստ հազվադեպ են, ընդ սմին՝ տեղանուններում վկայված են հիմնականում խոր հնադարից եկող հայերենի ժխտական անցանցները կամ, ինչպես Մ.Աբեղյանն է կոչում՝ բացասական մասնիկները, և ոչ թե 6-րդ դարում հունարան հեղինակների լեզվաշինարար ջանքերով ստեղծված շուրջ երկու տասնյակ համեմատաբար երիտասարդ դրական նախածանցները: Բերենք նախածանցավոր տեղանունների մի քանի օրինակ՝ *Ան-արծաթ*, *Ան-կշտ-ան*, *Անմահ-ուրջան ջուր*, *Ղժ-գույն*, *Ղժ-գույնք*, *Նախ-ա-վկա*. *Նախ-ե-դուռն*, *Անդր-կովկաս* կամ *Այսր-կովկաս*, *Նախ-իջ-ե-վան*:

Այս և այլ նախածանցավոր տեղանունների պարզ դիտարկումն ակնհայտ է դարձնում, որ դրանք տեղանվանակերտ արժեք չունեն հայերենում, ընդամենը հնարավոր է նախածանցավոր կառուցվածք ունեցող հասարակ գոյականների տեղանվանացում՝ ելնելով անվանակոչվող միավորի այլևայլ բնութագրիչներից՝ *Անարծաթ*-գյուղի բնակիչները հայտնի են եղել իրենց անշահախնդրությամբ, *Անկշտան*-բնակիչները անկուշտ մարդկանց համբավ են ունեցել, *Անմահուրջան ջուր*՝ աղբյուրի հանքային ջուրը հայտնի է եղել իր բուժիչ հատկություններով, *Ղժգույն* կամ *Նախեղուռն*-ավանները կարող էին այսպես անվանակոչվել տեղանքի բնակլի-

⁸ Никонов В.А., *Славянский топонимический тип/ Вопросы географии*, 1962, էջ 12:

մայական կամ դիրքային հատկանիշների շնորհիվ, նույնը վերաբերում է *Անդրկովկաս* կամ *Այսրկովկաս* տեղանուններին: *Անբերդ* (Ամբերդ) տեղանվան վերաբերյալ կան ստուգաբանական երկվորություններ: Գ. Ջահուկյանը *ան/ամ* բաղադրիչների համար երկու ենթադրություն է կատարում՝ կա՛մ բուն հայկական «ան-, համա-, միա-» իմաստներով, կա՛մ պահլավական *am/an* նախածանցից⁹:

Այս ածանցի հետ կապված՝ Գ. Ղափանցյանն ավելի վաղ պնդում էր, որ տվյալ *ան/an*-ը խուռիտական արմատ է «աստված» նշանակությամբ, որի վերապրուկային ձև է համարում *Օովիան* > *Օովիանար* հատկանվան վերջին բաղադրիչը¹⁰:

Բուն նախածանցների հետ մեկտեղ ժամանակակից հայերենում բառակազմական արժեք են ստացել գրաբարյան նախդիրները՝ *առ, գ, ի(յ), ընդ, ըստ, ց*: Մեր լեզվի հին շրջանում նախդիրները գործածվել են տարբեր հոլովներով դրված գոյականների հետ՝ արտահայտելով քերականական բազմազան իմաստներ: Լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում նախդիրների արտահայտած բազմազան իմաստները և տարբեր հոլովների հետ գործածվելու հատկանիշը սկսել են մթագնել և ջնջվել, հաղթանակել է խոսքում ամենահաճախ դրսևորվող իմաստներից մեկը, որի պատճառով էլ նախդիրներն աստիճանաբար վերածվել են բառակազմական ձևույթների: Տեղանունների պարագայում այսպիսի արժեք ունի *առ* նախդիրը, որովհետև այն, հայցական կամ տրական հոլովների հետ դրվելով, արտահայտել է ինչ-որ բանին մոտ լինելու իմաստը, իսկ աշխարհագրական միավորի կամ բնակավայրի անվանակոչման ժամանակ շատ կարևոր է տեղանքում արդեն հայտնի միավորին մոտ գտնվելու հանգամանքը, որը տեղանունների առաջացման հատկապես հնագույն հատվածում դառնում էր անվանման հիմք: Այս եղանակով են հայերենում կազմվել հետևյալ տեղանունները՝ *Առ-ինձ, Առ-բերդ, Առ-ավան, Առ-գու, Առ-ու, Առ-նիստ, Առ-ափի, Առ Նոյ ոտն*>*Առնու* և այլն:

⁹ Գ. Ջահուկյան, նշյալ աշխատությունը, էջ 415:

¹⁰ Գ. Ղափանցյան, *Սովետական Հայաստանի նոր տեղանունների մասին*, ՀՍՍՀԳՍ «Տեղեկագիր», N1, 1954, էջ 15:

Մնացյալ նախդիրները տեղանվանակերտ արժեք չեն դրսևորել հայերենի զարգացման ոչ մի փուլում: Գ. Ջահուկյանը նման տիպի կազմությունները պայմանականորեն է համարում նախածանցավոր, որովհետև, նրա ճշմարիտ դիտարկմամբ, օրինակ, բուն հայկական հիմքով և ածանցով *Առբերան(ի)*-ն նախդրավոր կապակցության (առ+ բերան+ի) միասնացումն է որպես տեղանուն և ոչ թե բուն նախդրավոր կազմության¹¹:

Հայերենի ածանցները բավական մանրամասն քննարկված են և՛ տարժամանակյա, և՛ համաժամանակյա կտրվածքներով, սակայն տեղանվանակերտ դարձած ածանցները յուրահատուկ բնույթ ունեն, և դրանց առանձին վերլուծություն, եթե եղել է, ապա՝ թուուցիկ:

Առաջացած լինելով հասարակ գոյականներ, ածականներ, անգամ բայեր կերտող ածանցներից՝ այսպիսի ձևույթները, հատուկ գոյականներ կազմելով, ըստ էության փոխում են իրենց ունեցած առաջնային իմաստները:

Հայերենում, ինչպես և այլ լեզուներում տեղանվանակերտ հստակ արժեք ունեն վերջածանցները: Մեր լեզվում վերջածանցների ընդհանուր թիվը հասնում է 200-ի: Վերջածանցներն իբրև բառակազմական ձևույթներ՝ ձևի և իմաստի միասնություն կազմող լեզվական միավորներ են, որոնց ձևը հնչյունական կազմն է, իսկ իմաստը՝ այն նշանակությունը, որը արտահայտվում է նրանով: Ունենալով թե՛ ձև, թե՛ իմաստ՝ վերջածանցները, սակայն, վերացարկված լեզվական միավորներ են՝ նյութական որոշակի իմաստ չարտահայտող: Ծագումնաբանական տեսանկյունից վերջածանցները. ա) մթագնած իմաստով բառարմատներ են՝ հնչյունափոխ կամ անհնչյունափոխ՝ *հատ - առ, կերտ, շեն, վան, վետ*, բ) քերականական իմաստը կորցրած ձևույթներ՝ հոգնակերտներ, հոլովիչներ, հոլովակերտներ, դերբայների, երբեմն նաև՝ խոնարհման վերջավորություններ՝ *ք, ս, ի, ոց, էալ, ող* և այլն: գ) Դրանք կարող են լինել նաև փոխառյալ մասնիկներ՝ *ան, շեն, պատ, շատ, կերտ, ստան*: Գ. Ջահուկյանը տեղանունների առումով նշում է, որ հնդեվ-

¹¹ Գ. Ջահուկյան, նշյալ աշխատությունը, էջ 415:

րոպական ծագման ածանցների հետ մեկտեղ հայոց լեզվում տեղանվանակերտ գործառույթ շատ ավելի հաճախ ստացել են փոխառյալ ածանցները՝ հիմնականում իրանական՝ *ակ, ական, իկ, պատ, ստան, վագ ...*

Ընդունված դասակարգմամբ՝ տարբերակվում են անվանական և բայական վերջածանցները: Անվանական վերջածանցները կազմում են անուն խոսքի մասեր, իսկ բայական ածանցները՝ բայեր կամ դերբայներ: Տեղանունների բառակազմական քննության տեսանկյունից ուշադրության են արժանի ոչ միայն անվանական վերջածանցները, այլև բայական: Ճիշտ է, վերջիններս տոկոսային հարաբերակցությամբ շատ ավելի փոքր տեղ են գրավում անվանական վերջածանցների համեմատությամբ, սակայն հայոց լեզվի զարգացման տարբեր փուլերում դերբայակերտ վերջածանցները կազմել են նոր տեղանուններ: Արդի հայերենում դերբայակերտ ածանցներն այլևս տեղանվանակերտ արժեք չունեն, դրանց զգալի մասը մանրատեղանուններ են, ժողովրդախոսակցական կառույցների՝ տեղանվան արժեք ձեռք բերած, կրճատված ձևեր: Թվարկենք դերբայակերտ այն վերջածանցները, որոնք հայերենում տեղանուններ են կազմել՝ *-յալ- Առաքյալ, Երևյալ, -իչ- Ջարդարիչ, -ելի- Ջմայլելի, Նազելի, Առակելի, -ող- Աղողող, Ծաղկող, -ած- Գողի սպանված, Կոտրած, Ճաքած, Վարած ...* Միաժամանակ նշենք, որ նման ածանցներն այսօր կենսունակ չեն, նրանցով նոր տեղանուններ չեն կազմվում:

Տեղանվանակերտ այն ածանցները, որոնք, իբրև բառակազմական ձևայիններ, շարունակում են նոր բառեր, անուններ ստեղծել, կոչվում են գործուն կամ կենսունակ՝ ի տարբերություն այն ածանցների, որոնցով առհասարակ նոր տեղանուններ չեն կազմվել: Ինչպես նշում է Ն.Պողոսյանն իր «Հայերենի տեղանունների բառակազմությունը և հարակից հարցեր» աշխատանքում. «Տեղանունների բառակազմության պրոցեսում ինքնին ածանցներ չեն առաջանում՝ բացի որոշ քերականական ձևայիններն ածանցների անցման գործընթացին նպաստելուց ... Տեղանունները վերցնում են

լեզվում արդեն իսկ պատրաստի ածանցները (ինչպես և բառակազմական կադապարներն ու միջոցներն ընդհանրապես) և որպես պատրաստի միավորներ իրենցում ևս օգտագործում՝ այդ միավորներին իմաստային ինչ-ինչ փոխակերպումներ հաղորդելով»¹²:

Նման փոփոխությունները հանգում են լիմաստ բառերի վերածմանը վերջածանցների, այս երևույթն առկա է բոլոր լեզուներում, օրինակ՝ գերմանական տեղանվանակերտ ածանցների վերաբերյալ Մ. Ֆլոյերը և Մ. Կորսմայերը գրում են. «Տեղանունների կազմությանը մասնակցող վերջածանցներն իրենց ծագմամբ պատկանում են տարբեր ժամանակահատվածների, և դրանցից յուրաքանչյուրն ունի իր լայն օգտագործման որոշակի շրջանը: Ապելատիվ բառապաշարին պատկանող որոշ վերջածանցներ պատմական որոշյալ ժամանակահատվածում առաջացել են ինքնակա բառերից, դիցուք, ստորին հին գերմաներենի -tum-ը առաջացել է Keisertum-ից, որը հին բարձր գերմաներենում հանդես էր գալիս tuom ձևով»¹³:

Հայերենի տարբեր փուլերում տարբեր ածանցներ են հանդես եկել տեղանվանական ընդծված գործառույթով, բայց կան ածանցներ, որոնք այս տեսանկյունից վերժամանակյա տեղանվանակազմիչներ են, որոնք էլ կփորձենք զատորոշել: Նշենք, որ հայկական բարձրավանդակի տեղանվանածանցների առաջին քննություններից մեկը պատկանում է Ն. Ադոնցին, որն իր «Քննական պատմություն հայոց» երկի «Ռասսայի և Ծագման հարցը» ենթագլխում նախ՝ արձանագրում է, որ ազգերի, ավելի որոշակի Ուրարտուն ստեղծած ազգի ծագման և տարածման ոլորտը որոշելու համար պետք է հենվել անվանագիտության (օնոմաստիկայի) վրա, և քանի որ այն ժամանակներում ցեղանունները նաև երկրանուններ էին, ապա տեղանվանագիտությունը դառնում է բանալի տվյալ տարածքի ցեղերի բնույթի որոշման համար: Ն. Ադոնցն առանձնացնում է՝ *-hi*,

¹² Ն. Պողոսյան, *Հայերենի տեղանունների բառակազմությունը և հարակից հարցեր*, Ե., 2005, էջ 55:

¹³ Flöer Michael und Korsmeier Maria, *Die Ortsnamen des Kreises Soest*, Bielefeld, 2009, էջ 504:

-(i)ni կամ *-hi-ni, -ri, -zi* ածանցները, որոնք ժողովրդանուն-երկրանուն էին կերտում և վկայված են խեթական, ասուրական և ուրարտական սեպագիր աղբյուրներում, որոնց զգալի մասը պահապանվել է հետագա հայկական տեղանվանացանկում: Այսպես՝ *-hi*՝ *Դիաուե-իի, Էրիա-իի, Աբելիանի-իի, -ni*՝ *Վելիքու-նի, Էթիու-նի, Միտան-նի, -ri*՝ *Նաի-րի, Շուպ-րի, Շուբա-րի, Մուգ-րի, -zi*՝ *Ագ-զի, Ալ-զի և այլն*¹⁴: Նշյալ ածանցների համակարգայնությունը Ադոնցին մղում է այն եզրակացության, որ դրանք պատկանում են միևնույն ժողովրդի տարբեր ճյուղերի և միասնական լեզվի: Այդ լեզուն Ադոնցը հստակ չի կոչում հայերեն ըստ ամենայնի տվյալների սակավության պատճառով, բայց հետագա բոլոր ուսումնասիրությունները փաստում են, որ դրանք նախահայկական են կամ արդեն՝ հայկական են: Արդի տեղանվանակերտների մեջ դրանց հետքերն էլ ապացուցում են այս իրողությունը:

Այսպիսով կարող ենք արձանագրել, որ հայոց տեղանունների բառակազմական բնութագիրը վեր է հանում երեք հազարամյակների պատմություն ունեցող կադապարներ, որոնք արտացոլում են նախալեզվի հիմնական օրինաչափությունները, ինչպես նաև ենթաշերտային տարբեր իրողություններ, որոնք լեզվի պատմության հետագա փուլերի ընթացքում ենթարկվել են ընդհանուր կանոնարկման:

Narine Dilbaryan- The lexical characteristics of Armenian place names. - The vocabulary of each language is an open system, a set of constantly changing units. Lexical shifts directly express changes in the life of the community speaking this language in all areas, from politics, economics, to spiritual culture, linguistic thinking. Toponyms form a relatively closed subsystem in the vocabulary, which is an open system, since changes in the toponymic vocabulary occur much more slowly. The analysis of the lexical constructions of the Armenian toponyms shows the presence in them of the ancient features of the word formation of the Indo-European proto-language, as well as various substrate phenomena, both in

¹⁴ Ն.Ադոնց, *Քննական Պատմություն Հայոց*, Երկեր, հ. Դ, Ե., 2009, էջ 303-304:

the case of simple, derivative, and complex toponyms. The article analyzes the most common locative prefixes of the Armenian language: **առ-, ահար-, ալար-, վերձ-, նախ-,** *suffixes -ալ, -իլ, -կերս, -վան, -ալան, -ք,* and word word formation with the connecting vowel –**ս**-, without it, with reduplicated roots, etc.

Key words: Armenian toponyms, proto-language, substratum, word formation, derivation, composition, phonetic change.

Narine Dilbaryan, YSU, Ph.D. YSU associate professor,
narine.dilbaryan@ysu.am

Нарине Дилбарян - Лексическая характеристика армянских топонимов. - Лексика каждого языка является открытой системой, набором постоянно меняющихся единиц. Лексические сдвиги непосредственно выражают изменения жизни общности, говорящей на этом языке, во всех сферах, от политики, экономики до духовной культуры, языкового мышления. Топонимы образуют относительно закрытую подсистему в лексике, представляющей собой открытую систему, поскольку изменения в топонимическом словарном составе происходят гораздо медленнее. Исследования лексических конструкций армянских топонимов показывает наличие в них древних особенностей словообразования индоевропейского праязыка, а также различных субстратных явлений, как в случае простых, производных, так и сложных топонимов. В статье анализируются наиболее распространенные локативные префиксы армянского языка: **առ-, ահար-, ալար-, վերձ-, նախ-**, суффиксы **-ալ, -իլ, -կերս, -վան, -ալան, -ք,** и многосложные конструкции словосложения с соединительной гласной **-ս-**, без нее, с редуцированными корнями и т.д.

Ключевые слова: Армянские топонимы, праязык, субстрат, словообразование, деривация, словосложение, фонетические изменения.

Нарине Дилбарян, кандидат филологических наук, доцент ЕГУ,
narine.dilbaryan@ysu.am

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՄԱՍԻՆ

DOI: 10.54412/2738280X-2022.1.2-28

Կատվայան Վիկտոր

բանասիրական գիտությունների դոկտոր
ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ
առաջատար գիտաշխատող
viktorkatvalyan@mail.ru

Բանալի բառեր. կիլիկյան հայերեն, միջին հայերեն, գրական լեզու, բարբառ, խոսակցական լեզու, հնչյունափոխություն:

Ներածություն

Հետազոտողները տարբերակել են կիլիկյան հայերեն և Կիլիկիայի բարբառ իրողությունները, և այդ առումով գիտական հետաքրքրություն են ներկայացնում մի շարք խնդիրներ, ինչպիսիք են՝ կիլիկյան հայերենի և միջին հայերենի, ապա նաև Կիլիկիայի բարբառի աղերսները, վերջինիս խոսվածքների յուրահատկությունները և դրանց ծագման հավանական աղբյուրները, այլ բարբառների հետ կապը և այլն: Այս աշխատանքում դիտարկում ենք հայկական Կիլիկիայի լեզվի վերաբերյալ եղած տեսակետներն ու բնութագրումները՝ միաժամանակ քննելով լեզվական որոշ խնդիրներ: Աշխատանքը կատարելիս օգտագործել ենք պատմական և համեմատական մեթոդներ:

«Կիլիկյան հայերեն» և «միջին հայերեն» հասկացությունների շուրջ

Ի սկզբանե «կիլիկյան հայերեն» եզրույթը մոտավորապես կամ ամբողջովին նույնացվել է «միջին հայերենի» հետ: Կիլիկյան հայերենի առաջին հիմնավոր ուսումնասիրողը՝ գերմանացի հայագետ Յ. Կարստը, *միջին հայերեն* եզրույթով անվանել է հին ու նոր հայերենների միջև անցման փուլը: Արձանագրելով միջին հայերենի բարբառային տրոհման փաստը՝ այնուամենայնիվ այն համարել է

միասնական գրական լեզու, որովհետև ըստ Կարստի՝ ուսումնասիրվող հուշարձանների մեծամասնության հիմքում ընկած է միևնույն լեզուն. դա կիլիկիացի Սմբատի և կիլիկյան դիվանատան լեզուն է, որը, ինչպես պնդում է հայագետը, պետք է իրենից ներկայացնե՞ր այն ժամանակվա Կիլիկիայի հայոց ժողովրդական լեզուն: Յ. Կարստը իրավացիորեն նշում է, որ եթե միջին հայերենի այլ բարբառները կա՛մ ընդհանրապես մեզ չեն հասել, կա՛մ հասել են հատվածաբար, ապա կիլիկյան հայերենը հասել է իր ամբողջ ծավալով՝ որպես հարուստ մատենագրության լեզու: Պատճառն այն է, որ կիլիկյան հայերենը արքունիքի լեզուն է եղել, և հենց Կիլիկիայում էր կենտրոնացված հայ ազգի մտավոր ու քաղաքական կյանքը¹⁹: Այսպիսով, հայագետը *միջին հայերեն* հասկացությունը ավելի ընդգրկուն է ընկալում, իսկ կիլիկյան հայերենը համարում է միջին հայերենի ամենից լավ հայտնի և ամենակարևոր բարբառը²⁰: Ուշագրավ է նաև, որ Կարստը հնչյունաբանական ու քերականական տեսակետից կիլիկյան հայերենը դասում է արևմտահայ բարբառների շարքում, նշում, որ նրանից ծագում է նոր արևմտահայ բարբառների մեծամասնությունը (եթե ոչ ամբողջ արևմտյան խումբը)²¹: Կարստը անդրադարձել է նաև կիլիկյան հայերենի ծագման խնդրին: Ըստ նրա՝ կիլիկյան հայերենը շարունակությունն ու հետագա զարգացումն է հայ հին գրական լեզվին համապատասխանող ժողովրդական լեզվի. «Դասական հայերենից դուրս որևէ հին բարբառի գոյությունը, որպես կիլիկյան հայերենի աղբյուր, ուղղակի բացառվում է»²²: Գրեթե նույն կարգի մեկնաբանություն գտնում ենք Հ. Աճառյանի մոտ, համաձայն որի՝ միջին հայերենը ուներ իր զանազան ձևերը, որոնք մեզ հայտնի չեն, բացի կիլիկյան բարբառը, որ թեև գաղթավայրի բարբառ է, բայց պետականության շնորհիվ ստացել է պատվավոր դիրք և ունեցել գրականություն.

¹⁹ Տե՛ս **Յ. Կարստ**, *Կիլիկյան հայերենի պատմական քերականություն*, Ե., ԵՊՀ հրատ., 2002, էջ 15:

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Նույն տեղում:

²² Նշվ. աշխ., էջ 16:

կիլիկյան հայերենը միջին հայերենի ճյուղերից մեկն է միայն²³: Աճառյանը համարում է, որ միջին հայերենը կանգնած է գրաբարի և աշխարհաբարի միջև՝ իբրև երկուսի «միացուցիչ օղակ»²⁴: Եվ այնուամենայնիվ, միջին հայերենը մի ընդհանուր լեզու չէր, Հայաստանում և Հայաստանից դուրս կային բազմաթիվ միջին հայերեն բարբառներ, որոնցից մեկն էլ կիլիկյան հայերենն էր: Փաստորեն, միջին հայերենի բազմաձևությունն ընդունելով՝ նրա հետ նույնացվում է կիլիկյան հայերեն կամ կիլիկյան բարբառ կոչված տարբերակը²⁵: Ս. Ղազարյանը չի ընդունում միջին հայերենի տարբեր դրսևորումների գոյությունը, այդ ձևերից մեկի՝ կիլիկյան բարբառի՝ գրականության աստիճանի բարձրանալու ու պահպանվելու թեզը: Նա կարծում է, որ միջին հայերենը իր հիմնական գծերով ձևավորվել էր կիլիկյան թագավորությունից առաջ, այն կիլիկյան բարբառը չէր, որ գրական լեզվի աստիճանի բարձրացավ, թեև իր որոշ իրողություններով ներթափանցեց գրական լեզվի սահմանները²⁶: Կարծում ենք՝ իրավացի է Ս. Ղազարյանը, երբ գրում է, որ կիլիկյան թագավորության ստեղծման ժամանակաշրջանում կիլիկյան բարբառը միասնական չէր, քանի որ Կիլիկիայի բնակչությունը միատարր չէր. այն աճում էր Վասպուրականից, Անիից, Վանանդից, Գանձակից և այլ վայրերից գաղթած հայ բնակիչների հաշվին, որոնք տարբեր բարբառների կրող էին: Լեզվաբանը եզրակացնում է, որ միջին հայերենը Կիլիկիայի բարբառը չէր, և Կարսոյի ուսումնասիրությունը ոչ թե Կիլիկիայի բարբառի, այլ միջին հայերենի զարգացման մի փուլի ուսումնասիրություն է²⁷: Հ. Մուրադյանը համաձայն է, որ չպետք է նույնացնել կիլիկյան բարբառը կիլիկյան գրական հայերենի հետ, բայց գրում է, որ այդ չի նշանակում, որ կիլիկյան գրական հայերենը հիմնված չէր կիլիկյան բարբառի խոսակցական հիմքի վրա: Ըստ

²³ Տե՛ս **Հ.Աճառյան**, *Հայոց լեզվի պատմություն*, 2-րդ մաս, Ե., ԵՊՀ հրատ., 2013, էջ 238:

²⁴ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 252:

²⁵ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 253:

²⁶ Տե՛ս **Ս.Ղազարյան**, *Միջին հայերեն*, 1, Ե., 1960, էջ 92-93:

²⁷ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 92:

լեզվաբանի՝ կիլիկյան հայերենն ինքը ևս բացարձակորեն միատարր չէր²⁸: Պատճառն այն էր, որ ոչ միայն ի սկզբանե հայերը Կիլիկիա էին գաղթել տարբեր վայրերից, այլ նաև այն, որ շարունակաբար բուն երկրի բնակչությունը, օտարներից հալածվելով, հաճախ ապաստան էր գտնում Կիլիկիայում²⁹: Այս հանգամանքը նպաստում է, որ կիլիկյան հայերենի՝ գրական լեզու դառնալով նրա որոշ օրինաչափություններ, որոնք խորթ չէին ժամանակի հայերենի ընդհանուր զարգացման միտումներին, այլ վայրերում ընդունվում են որպես նոր ժամանակների գրական լեզվի նորմաներ: Այնուամենայնիվ, ըստ Մուրադյանի, կիլիկյան հայերենը իր գոյության ամբողջ շրջանում միօրինակ չէր, քանի որ նրա հիմքում ընկած բանավոր-խոսակցական հայերենը ևս միատարր չէր: Կիլիկիայում հավաքված էին բուն Հայաստանից տեղափոխված տարբեր բարբառների ներկայացուցիչներ, որոնց մեջ գերակշռում էին արևմտահայ բարբառների կրողները, այնպես որ՝ Կիլիկիայի պետականության ստեղծման շրջանում բնակչության հիմնական մասը կազմում էին բուն Հայաստանի հատկապես արևմտյան շրջաններից գաղթածները, և կիլիկյան հայերենը փաստորեն գրի էր առնվում արևմտահայ բարբառների ընդհանրությունների հիման վրա³⁰: Այլ կերպ ասած՝ կիլիկյան գրական հայերենի հիմքում կոնկրետ որևէ բարբառ ընկած չէ, այդ ժամանակներում դժվար է նաև ընդունել միասնական բարբառի առկայությունը, նույնիսկ որևէ

²⁸ Տե՛ս Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, Ա /այսուհետ՝ ԱՄԳՀՊ/, Ե., ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ., 1972, էջ 21:

²⁹ Կիլիկիայի հայ բնակչության թիվը արագ կերպով աճել է 11-րդ դարի սկզբից: 11-րդ դարի վերջերից սկսած, երբ անկում են ապրում Միջագետքի և Փոքր Ասիայի հայկական իշխանությունները, հայ բնակչության մեծ մասը ապաստան է գտնում Կիլիկիայի հայկական իշխանության մեջ: Հետագայում մեծ թվով հայեր Կիլիկիա են գալիս նաև բուն Հայաստանից: Ենթադրվում է, որ 13-րդ դարում Կիլիկիայի հայկական պետության բնակչության ընդհանուր թիվը կազմում էր մոտ մեկ միլիոն մարդ: Հայերը Կիլիկիայում շարունակում էին բնակչության մեծամասնությունը կազմել ընդհուպ մինչև 19-րդ դարը ներառյալ (տե՛ս Թ. Հակոբյան, *Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն*, Ե., «Միտք» հրատ., 1968, էջ 337-338):

³⁰ Տե՛ս ԱՄԳՀՊ, էջ 36:

բարբառի գերակշռություն չի նկատվել Կիլիկիայում, ուստի պետք է համարել, որ Կիլիկիայի գրական հայերենի հիմքում իսկապես ընկած է Կիլիկյան պետության բազմաշերտ ու անմիօրինակ խոսակցական հայերենը: Գ. Ջահուկյանը համարում է, որ միջին գրական հայերենի հիմքում առաջին հերթին ընկած են Կիլիկիայի բարբառային-խոսակցական նորմաները, ընդ որում՝ լեզվաբանը հուշում է, որ «Կիլիկիայի բարբառ» հասկացությունը այդ շրջանի համար ավելի լայն է, քան մեր օրերում. այդ շրջանում Կիլիկիայի բարբառը ավելի շատ ընդհանուր գծեր ուներ արևմտահայ այլ բարբառների հետ: Կիլիկյան միջին հայերենը դառնում է Կիլիկիայի հայկական պետականության պաշտոնական լեզուն, բայց պատմական հանգամանքների բերումով՝ չի հասնում ընդհանուր գրական լեզվի աստիճանի. իբրև գրական լեզու շարունակում էր գործել նաև գրաբարը, իսկ Կիլիկիայի սահմաններից դուրս գրավոր արտահայտություն են ստանում և միջին հայերենի բարբառային այլ տարբերակները³¹: Ըստ Գ.Ջահուկյանի՝ միջին գրական հայերենը հանդես է գալիս 2 տարբերակներով՝ 1. իբրև քիչ թե շատ անկախ գրական լեզու՝ բարբառային տարբեր առանձնահատկություններով, որոնց մեջ գերակշռում են Կիլիկիայի բարբառի արտահայտությունները, 2. իբրև գրաբարախառն լեզու, որ ավելի է հակված դեպի գրաբարը³²: Միջին շրջանը Ջահուկյանը բաժանում է երկու ենթաշրջանի՝ ա) կիլիկյան նորմավորման ենթաշրջան (12-14 դդ.), երբ կիլիկյան միջին գրական հայերենը ձգտում է համեմատաբար նորմավորված վիճակի³³, բ) աշխարհաբարացման շրջան (15-16 դդ.), երբ ուժեղանում են բարբառային եղած տարբերությունները³⁴: Հ.Սուրադյանը արդարացված է համարում գրական հայերենի՝ 12-14-րդ դարերի ժամանակահատվածը *կիլիկյան գրական հայերեն* կամ *կիլիկյան նորմավորման ենթաշրջան* անվանելը, քանի որ այդ շրջանի

³¹ Տե՛ս Գ.Ջահուկյան, *Հայոց լեզվի զարգացման փուլերը*, Ե., «Միտք» հրատ., 1964, էջ 43:

³² Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 44:

³³ Նույն տեղում:

³⁴ Նշվ. աշխ., էջ 48:

գրականության մեջ իշխող լեզուն կիլիկյան հայերենն է³⁵: Կարելի է ասել, որ հայ լեզվաբանական միտքը ի վերջո հանգում է այն եզրակացության, որ միջին գրական հայերենը, կիլիկյան գրական հայերենի համեմատությամբ, ավելի լայն հասկացություն է, այն իր մեջ ընդգրկում է ինչպես կիլիկյան գրական հայերենը, այնպես էլ Կիլիկիայից դուրս եղած՝ ժամանակի գրական դրսևորումներ³⁶: Ինչպես տեսանք, հաճախ միջին հայերենի դրսևորումները անվանվել են նաև բարբառներ՝ հավանաբար նկատի ունենալով լեզվի տարբերակային դսևորումների ինչպես արտաքին (ընդհանուր լեզվի առումով), այնպես էլ ներքին (մեկ տարբերակի առումով) անմիօրինակությունները, այլ կերպ ասած՝ երբեմն նույն իմաստով են գործածվել *կիլիկյան հայերեն* և *կիլիկյան բարբառ* եզրույթները:

Կիլիկիայի հայերենի՝ աշխարհաբարի շրջանի դրսևորումների մասին

Հ. Աճառյանը 1911թ. լույս տեսած «Հայ բարբառագիտություն» աշխատանքում հայերենի Կը ճյուղի բարբառների շարքում ներկայացնում է նաև «Կիլիկիո բարբառ» միավորը՝ նկատի ունենալով Ջեյթունի, Հաճընի, Մարաշի, ինչպես նաև հարակից մի քանի այլ վայրերի (Քիլիս, Փայաս, Ալեքսանդրետ, Անթաքիա, Սվեդիա) խոսակցական հայերենը³⁷: Նա հիշատակում է ավելի վաղ Ջեյթունի և Մարաշի վերաբերյալ կատարված որոշ ուսումնասիրություններ, հրապարակված բնագրեր³⁸: Աճառյանը Կիլիկիո բարբառի գլխավոր ներկայացուցիչ համարում է Ջեյթունի խոսվածքը, որի ընդհանուր գծերը, Մարաշի և Հաճընի տվյալների զուգադրումով, ներկայացնում է գրքում³⁹: Բարբառի վերաբերյալ հիմնականում նույն տեղեկությունները լեզվաբանը ներկայացնում է նաև «Հայոց լեզվի

³⁵ Տե՛ս ԱՄԳՀՊ, էջ 44:

³⁶ Տե՛ս նաև ԱՄԳՀՊ, էջ 23:

³⁷ Տե՛ս **Հ. Աճառյան**, *Հայ բարբառագիտություն*, Մոսկվա-Նոր Նախիջևան, 1911, էջ 199:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 199-200:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 199-211:

պատմություն» աշխատության մեջ⁴⁰: Կիլիկիայի բարբառի հանգամանալից ուսումնասիրությունը, ինչ խոսք, «Քննություն Կիլիկիայի բարբառի»՝ Աճառյանի կենդանության օրոք չհրապարակված աշխատությունն է, որը տպագրության պատրաստ է եղել 1948 թ.⁴¹: Հեղինակը վկայում է, որ ինքը պարբերաբար անդրադարձել է այս բարբառին, դեռևս 1910 թ. ձեռնարկել է Ջեյթունի բարբառի քննությունը, կազմել բառարանը և քերականության ուրվագիծը, 14 տարի անց սկսել է ուսումնասիրել Հաճրնի բարբառը, կազմել բառարանը: Բայց միայն տարիներ անց՝ 1946 թ. ձեռնարկել է կիսատ թողած աշխատանքը ավարտին հասցնելու գործը⁴²:

Ըստ Ն.Աճառյանի՝ օսմանյան շրջանում Կիլիկիայի հայ բնակչության (195 000 շունչ) մեծ մասը թրքախոս էր, հայախոս վայրերն էին Ջեյթունը, Հաճրնը և Մարաշը: Սրանց վրա ավելացնելով նաև Անտիոքի գյուղերը և Սվեդիայի շրջանը, գրում է Աճառյանը, կարելի է կազմել մի բարբառային միություն՝ «Կիլիկիայի բարբառ» անվամբ⁴³: Գրքի կազմողները «Քննություն Կիլիկիայի բարբառի» վերնագրով հավանաբար նկատի են ունեցել Աճառյանի այս միտքը: Սակայն այդ գրքի՝ «Սվեդիայի (Մուսա լեռան) բարբառ» վերնագրով երկրորդ մասում լեզվաբանն արդեն առանձնացնում է Անտիոքը և Սվեդիան, այդ խոսվածքներին տալիս է «Սվեդիայի բարբառ» անվանումը՝ այն նույնացնելով «Հայ բարբառագիտության» մեջ ներկայացված Սիրիայի բարբառի հետ⁴⁴: Այնպես որ, ի վերջո «Կիլիկիայի բարբառ» ասելով Ն. Աճառյանը հասկանում է Ջեյթունի, Հաճրնի և Մարաշի խոսվածքները: Մյուս կողմից, դեռևս «Հայ բարբառագիտություն» աշխատանքում Աճառյանը «Կիլիկիո բարբառ» ընդհանուր եզրույթի կողքին գործածում է Ջեյթունի և Մարաշի գավառականներ, Ջեյթունի բարբառ, Մարաշի ենթաբարբառ, Հաճրնի ենթա-

⁴⁰ Տե՛ս Ն. Աճառյան, *Հայոց լեզվի պատմություն*, 2-րդ մաս, Ե., ԵՊՀ հրատ, 2013, էջ 346-348:

⁴¹ Տե՛ս Ն. Աճառյան, *Քննություն Կիլիկիայի բարբառի*, Ե., ԵՊՀ հրատ., 2003, էջ 8:

⁴² Նույն տեղում, էջ 7:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 9:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 349-350:

բարբառ եզրույթները⁴⁵: Հավանաբար այս տարբերությունները վկայությունն են այն ըմբռնման, որ Կիլիկիայի բարբառի գլխավոր անդամը Ջեյթունի բարբառն է⁴⁶: Նկատենք նաև, որ «Քննություն Կիլիկիայի բարբառի» գրքի առաջին մասը վերնագրված է «Ջեյթունի և Հաճընի բարբառներ»⁴⁷ թերևս այն պատճառով, որ հետազոտության հիմնական նյութը և օրինակները այդ երկու խոսվածքներին են վերաբերում, չնայած բերվում են նաև օրինակներ Մարաշից (նախորդ անդրադարձներում ևս կան օրինակներ Մարաշից): Ա. Ղարիբյանը Ջեյթունի, Հաճընի և Մարաշի խոսվածքները համարում է առանձին բարբառներ, Հաճընի բարբառը ընդգրկում է Կը ճյուղի մեջ, իսկ Ջեյթունի և Մարաշի բարբառները՝ իր առանձնացրած Կա ճյուղի մեջ⁴⁸: Կատարելով հայ բարբառների բազմահատկանիշ դասակարգում՝ Գ. Ջահուկյանը արևմտյան խմբակցության մեջ առանձնացնում է Կիլիկիայի կամ հարավարևմտյան միջբարբառախումբ, որի մեջ էլ ընդգրկում է 2 բարբառներ՝ Հաջընի և Մարաշ-Ջեյթունի՝ վերջինիս կազմում տարբերակելով Մարաշի և Ջեյթունի միավորները⁴⁹:

Կիլիկյան հայերենի ձևավորման, բարբառային առնչությունների շուրջ

Կիլիկյան հայերենի ձևավորման հարցի դիտարկումը ենթադրում է նախ և առաջ բարբառների հետ նրա փոխհարաբերությունների խնդրի քննություն: Իհարկե, իբրև ելակետ պետք է ունենալ այն ըմբռնումը, որ գրական լեզուներից ոչ մեկը իր հնչյունական և քերականական հատկանիշներով նույնը չէ որևէ բարբառի հետ, որովհետև իրենց ձևավորման և մշակման ընթացքում գրական լեզուները հեռանում են բարբառային հիմքերից, ձեռք բերում

⁴⁵ Տե՛ս **Հ. Աճառյան**, *Հայ բարբառագիտություն*, էջ 199:

⁴⁶ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 200, **Հ. Աճառյան**, *Քննություն Կիլիկիայի բարբառի*, էջ 10:

⁴⁷ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 5:

⁴⁸ Տե՛ս **Ա. Ղարիբյան**, *Հայ բարբառագիտություն*, Ե., 1953, էջ 54:

⁴⁹ Տե՛ս **Գ. Ջահուկյան**, *Հայ բարբառագիտության ներածություն*, Ե., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1972, էջ 132:

ընդհանրացնող, նաև այլ բարբառներին բնորոշ գծեր⁵⁰: Ասվածը շատ բնութագրական է կիլիկյան հայերենի համար, որի հիմք խոսակցական լեզուն չէր կարող որևէ բարբառ լինել և անկասկած պիտի տարբեր բարբառների համար ընդհանուր գծեր ներառեր՝ պայմանավորված յուրօրինակ գործընթացներով: Եվ պատահական չէ, որ ուսումնասիրողները Կիլիկիայի աշխարհաբարյան շրջանի բարբառների և կիլիկյան հայերենի միջև սերտ առնչություններ չեն նկատել: Այնուամենայնիվ, կիլիկյան միջին գրական հայերենի և բարբառների փոխհարաբերությունների հարցը վիճակագրական մեթոդով դիտարկելով՝ Գ. Ջահուկյանը պարզել է, որ կիլիկյան միջին գրական հայերենին ամենից ավելի մոտ են ոչ թե արևելյան Կիլիկիայի՝ Մարաշի, Ջեյթունի, Հաջընի կամ Անտիոքի խոսվածքները, այլ առաջին հերթին Հյուսիսային Ադանիքի կամ Սանասունի /Սասունի/ ենթաբարբառի խոսվածքները⁵¹: Ի դեպ, ժամանակին Հ. Աճառյանը միտք է հայտնել, որ, անշուշտ, չի կարելի ասել, թե Կիլիկիայի հայերը բոլորը միասին և միայն մի գավառից են գաղթել, բայց, այնուամենայնիվ, կար մի որոշ մեծամասնություն, որ արդի Կիլիկիայի բարբառի կորիզը դարձավ⁵²:

Իր ստացած տվյալները Գ. Ջահուկյանին թույլ են տվել անելու կարևոր եզրակացություններ՝ ա/ Կիլիկիայի կազմավորման մեջ դեր է խաղացել Սանասունից գաղթած բնակչությունը, բ/ կիլիկյան «բարբառի» այն ժամանակվա վիճակը չի համընկնում աշխարհաբարյան շրջանի բարբառային վիճակի հետ. այն ավելի լայն ընդգրկում է ունեցել և զգալիորեն տարբերվել է աշխարհաբարյան շրջանի խոսվածքներից, գ/ Կիլիկիայի միջին գրական հայերենի խոսակցական հիմքը կազմել են ոչ միայն բուն Կիլիկիայի, այլև արևմտյան վայրերի հիմնական խոսվածքները: Ի վերջո, Գ. Ջահուկյանը եզրակացրել է, որ կիլիկյան միջին գրական հայերենը

⁵⁰ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 214:

⁵¹ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 216:

⁵² Տե՛ս Հ. Աճառյան, *Քննություն Կիլիկիայի բարբառի*, Ե., ԵՊՀ հրատ., 2003, էջ 10-11:

եղել է Հայաստանի արևմտյան շրջանների համար ընդհանուր հասկանալի լեզու՝ լայն խոսակցական հիմքով⁵³:

Լեզվական փաստերի համեմատական քննությամբ հնարավոր է պարզել նաև աշխարհաբարյան շրջանի կիլիկյան բարբառային լեզվի առնչությունները բարբառային այլ միավորների հետ: «Քննություն Կիլիկիայի բարբառի» գրքում Հ. Աճառյանը հանգամանորեն նկարագրում ու վերլուծում է Կիլիկիայի բարբառի հնչյունաքերականական և բառապաշարային յուրահատկությունները⁵⁴: Ըստ լեզվաբանի՝ Կիլիկիայի բարբառի գլխավոր հատկանիշը շեշտակիր վանկում ա-ի վերածվելն է օ-ի (բանալ - Ջթ. բ'անօլ, կերթամ - Հճ. գաշո'օմ, քաղաք - Մրշ. քաղօք): Չնայած Աճառյանը մատնանշում է Ակնի և Համշենի բարբառներում ոնգայինից առաջ ա>օ անցումը, փաստում է, որ Ագուլիսի բարբառում ա>օ անցումը ընդհանուր երևույթ է, սակայն արձանագրում է, որ այս բարբառը քերականական կառուցվածքով բնավ կապ չունի Կիլիկիայի բարբառի հետ, և եզրակացնում է, որ Ջեյթուն-Հաճըն-Մարաշ բարբառում ա>օ հնչյունափոխությունը Կիլիկյան գաղթից հետո առաջացած անկախ հնչյունաբանական երևույթ է: Այսպիսով, բացառելով Ագուլիսի կապը Կիլիկիայի հետ, Աճառյանը գրում է, որ եթե Կիլիկիայի հայերը նախքան գաղթը ա>օ հնչյունափոխությունն ունեցած լինեին, այսօր այդ երևույթը պիտի գտնեինք բուն Հայաստանի որևէ բարբառում, որ և իբրև միջոց պիտի ծառայեր մեզ՝ որոշելու Կիլիկիայի հայոց սկզբնավայրը⁵⁵: Այս հարցի առնչությամբ հետաքրքրական են Հ. Մուրադյանի դիտարկումները: Նա նկատել է, որ ա>օ փոփոխության օրինակներ տալիս են Հաջընի, Ագուլիսի և Համշենի բարբառները: Ընդ որում՝ Հաջընի բարբառում ա>օ փոփոխությունը տեղի է ունեցել բացառապես շեշտի տակ (աղ>օղ, բան>պօն, գանգատ>կանգօղ), Ագուլիսի բարբառում այդ անցումը կա միայն միավանկ բառերում (արտ>օտ, թաս>թօս), իսկ Համշենի բարբառում՝ միայն ոնգային բաղաձայնից առաջ (ամառն>

⁵³ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 217:

⁵⁴ Տե՛ս Հ. Աճառյան, *Քննություն Կիլիկիայի բարբառի*, էջ 7-344:

⁵⁵ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 10:

օմառ, ամպ>օմբ, քանջար>պօնջար)⁵⁶: Հ. Մուրադյանը կարծում է, որ բարբառներում ա>օ անցումը կատարվել է նախ *ւ*-ից առաջ (մանավանդ որ Ագուլիսում ռնգայիններից առաջ առկա է ա>ու), սկզբնապես միայն միավանկ բառերում, հետո նաև՝ բազմավանկ բառերում: Տարբեր բարբառներում այդ անցումը տարբեր կերպ է արտահայտվել. Համշենում կարևոր գործոն է դարձել ռնգայինների հարևանությունը, Ագուլիսում՝ միավանկությունը, Հաջրնում և Սվեդիայում՝ վանկի շեշտակրությունը⁵⁷: Հ. Աճառյանը արձանագրել է, որ ա>օ անցումը Ագուլիսի բարբառում տեղի է ունեցել թուրքերի ներխուժումից առաջ, քանի որ թուրքերենից փոխառյալ բառերը նման փոփոխության չեն ենթարկվել, մինչդեռ Ջեյթունի և Հաճրնի բարբառներում թուրքերեն բառերն էլ են ենթարկվել այդ հնչյունափոխության⁵⁸: Այս իրողությունը մատնանշելով՝ Աճառյանը որևէ եզրակացություն չի արել բարբառների առնչությունների վերաբերյալ, մինչդեռ ակնհայտ է, որ Ագուլիսում ա>օ անցումը ավելի վաղ է տեղի ունեցել և կարող է Կիլիկիայում նման փոփոխության հետ կապ ունեցած լինել: Հ. Մուրադյանը Կիլիկիայի և Ագուլիսի բարբառների մեկ այլ ընդհանրություն էլ է փաստում: Նա նկատել է, որ ո>ու անցում արձանագրվում է կիլիկյան և արևելյան տարածքի մի շարք բարբառներում: Ըստ նրա՝ այդ անցումը հավանաբար նախապես հատուկ է եղել կիլիկյան հայերենի բարբառներին, իսկ ավելի ուշ այդ իրողությունը ուրվագծվում է Գողթան գավառի գրավոր հուշարձաններում, այն է՝ 15-րդ դարի ձեռագրերի հիշատակարաններում (Գուհար, Թումա, Մուսէս, պարուն ևլն): Լեզվաբանը փաստում է, որ այդ երևույթը տարածված է նաև Արցախ-Սյունիք տարածքի, Թբիլիսիի, Անտիոքի շրջանի բարբառներում⁵⁹: Թվում է՝ նույն հաջողությամբ կարելի է պնդել, որ իրողությունը նախապես հատուկ է եղել արևելյան տարածքի բարբառ-

⁵⁶ Տե՛ս Հ. Մուրադյան, *Հայոց լեզվի պատմական քերականություն*, հ. 1, Հնչյունաբանություն, Ե., ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ., 1982, էջ 109-111:

⁵⁷ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 111-112:

⁵⁸ Հ. Աճառյան, *Քննություն Կիլիկիայի բարբառի*, էջ 11:

⁵⁹ Տե՛ս Հ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 116:

ներին և հետո անցել կիլիկյան հայերենի բարբառներին: Տեղին ենք համարում այստեղ մեջբերել Գ. Ջահուկյանի մի դիտարկումը Կիլիկիայի բարբառային միավորների և Ագուլիսի բարբառի առնչությունների վերաբերյալ: Ըստ լեզվաբանի՝ արդի վիճակով արևելյան Կիլիկիայի բարբառները ավելի մոտ են Ագուլիս-Յոնայի լեզվական վիճակին, քան հնում, որը ցույց է տալիս, որ արևելյան Կիլիկիայի հին բնակչության լեզուն հետագայում մեծ չափով ենթարկվել է արևելյան շրջաններից գաղթած բնակչության լեզվական ազդեցությանը և մերձեցել է նրան⁶⁰: Մեր կողմից դիտարկվող հարցի առնչությամբ հետաքրքրական են նաև բաղաձայնական որոշ հատկանիշներ: Այսպես, թե՛ Ջեյթունում, թե՛ Հաճրնում *ր*-ն դառնում է *ր*⁶¹ (ամբոյ>ամբար, անայոդ>անարատ, այդոյ>արդար)⁶²: Նման անցում կա նաև Համշենի բարբառում՝ *այձաթ*, *այչ*, *չոյս*, *սիյդ* և այլն⁶³: Ուշագրավ է, որ այս անցման օրինակ կա Մ.Հերացու «Ջերմանց միսիթարություն» աշխատության հնագույն ձեռագրում (ընդօրինակված 1279թ.)՝ *աննել* բայի *արնել* ձևի կողքին՝ *այնել* տարբերակ⁶⁴: Համշենի բարբառի հետ ընդհանրություն է նաև բառակազմում շնչեղ ձայնեղների առկայությունը, ինչպես՝ *ր՛ոն* Ջթ.Հճ., Հմշ., *գ իշիյ* Ջթ., *գ իշեր* Հմշ.⁶⁵ ևլն: Մեկ այլ հետաքրքրական ընդհանրություն է բաղաձայնահաջորդ *ր*-ով ավարտվող բառերի հնչյունական պատկերը, ինչպես՝ Ջթ. *ր՛ոնձ՛ոռ* (բարձր) – Հմշ. *պայարր*, Ջթ. *թոնձոռ* (թանձր) – Հմշ. *թոնձոռ*, Ջթ. *ձոնոռ* (ձանր)– Հմշ. *ձոնոռ*, Ջթ. և Հմշ. *սոնոռ* (սանտր), Ջթ. *մեդոռ* (մեդր) – Հմշ. *մեդր* ևլն: Կարծում ենք՝ Ագուլիսի բարբառի առնչությամբ Գ.Ջահուկյանի դիտարկումը կարելի է տարածել նաև Համշենի բարբառի վրա, այսինքն՝ այս բարբառի ազդեցությունը Կիլիկյան խոսվածքների վրա նույնպես

⁶⁰ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 190:

⁶¹ Մակայն նաև նշում է, որ հավանաբար այս երևույթը ավելի հատուկ է Հաճրնին, որտեղից Ջեյթուն գաղթածները որոշ թաղերում պահպանել են այդ հատկանիշը /ԹԿԲ, 20/:

⁶² Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 127:

⁶³ Տե՛ս Հ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 224:

⁶⁴ Նշվ. աշխ., էջ 224:

⁶⁵ Տե՛ս Հ. Աճառյան, *Քննություն Համշենի բարբառի*, Ե., ՀՄՍՌ ԳԱ հրատ., 1947:

չպետք է բացառել: Բարբառների միջև հնչյունական այս ընդհանրությունները հիմք են տալիս ենթադրելու, որ առավել հանգամանալի համեմատական ուսումնասիրություններով (ներառյալ նաև քերականական ու բառապաշարի իրողությունները) կարելի է վեր հանել Կիլիկիայի բարբառի շերտերը, որ եկել են տարբեր բարբառներից և տարբեր ժամանակներում:

Եզրակացություններ

Կիլիկիայի հայերենը ունեցել է տարածաժամանակային ու գործառական տարբեր դրսևորումներ և ըստ այդմ էլ ստացել է տարբեր բնութագրումներ ու մեկնաբանություններ: 12-16-րդ դարերի լեզուն անվանվել է *կիլիկյան հայերեն* կամ *կիլիկյան գրական հայերեն*, որը դիտվել է իբրև միջին հայերենի՝ պետական լեզվի աստիճանի հասած և գրականությամբ ներկայացված հիմնական տարբերակ, և այդ պատճառով էլ *միջին հայերեն* և *կիլիկյան հայերեն* հասկացությունները հաճախ նույնացվել են: *Կիլիկյան հայերենին* իբրև հոմանիշ օգտագործվել է նաև *կիլիկյան բարբառ* եզրույթը, երբ նպատակը եղել է Կիլիկիայի լեզուն որպես միջին հայերենի խոսակցական տարբերակներից մեկը ներկայացնելը: Արձանագրվել է, որ Կիլիկիայի հայ բնակչության՝ Հայաստանի ու այլ վայրերի տարբեր բարբառների կրողներ լինելու հանգամանքը պայմանավորել է կիլիկյան հայերենի անմիօրինակությունը: Աշխարհաբարի շրջանում Կիլիկիայի հայերենը, արդեն իբրև բարբառային հայոց լեզվի տարատեսակ, անվանվել է *Կիլիկիո բարբառ* կամ *Կիլիկիայի բարբառ*: Նախ այդ անվանումը վերագրվել է ավելի ընդարձակ տարածքի բարբառային խոսքի, ապա՝ միայն Ջեյթունի, Հաճընի և Մարաշի տարածքների հայության լեզվին: Ձևաբանական դասակարգման դարիբյանական տարբերակով տարբերակվել են Ջեյթունի, Մարաշի (Կա ճյուղ) և Հաճընի (Կը ճյուղ) բարբառներ, բազմահատկանիշ դասակարգմամբ առանձնացվել է Կիլիկիայի կամ հարավարևմտյան միջբարբառախումբ, որի մեջ ընդգրկվել են 2 բարբառներ՝ Հաջընի և Մարաշ-Ջեյթունի: Կիլիկյան միջին հայե-

րենի և աշխարհաբարյան շրջանի կիլիկյան բարբառների միջև լեզվական սերտ առնչություններ չեն արձանագրվել: Լեզվական փաստերից ելնելով՝ կարծիք է հայտնվել, որ կիլիկյան հայերենի ձևավորման մեջ կարևոր դեր են ունեցել հյուսիսային Աղձնիքի կամ Սանասունի խոսվածքները: Աշխարհաբարի շրջանի կիլիկյան բարբառների լեզվական փաստերը իրենց հերթին վկայում են այլ, մասնավորապես՝ Ագուլիսի և Համշենի բարբառների ազդեցությունների մասին:

Viktor Katvalyan - The Armenian language of Cilicia according to the interpretation of Armenian linguistics.- The researchers gave different definitions to the Armenian language of Cilicia, distinguished between the concepts of Cilician Armenian and the dialect of Cilicia, and attributed various meanings to each of them. In this work, we examined the interpretations of the relationships between Cilician Armenian and Middle Armenian, as well as their relationship with Cilician and other dialects. We have also addressed the issue of formation of Cilician Armenian, relations between Cilician and other dialects.

Key words: Cilician Armenian, Middle Armenian, literary language, dialect, spoken language, phonetic change.

Viktor Katvalyan, doctor of philology, leading researcher of the Language Institute of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, scientific interests: dialectology, history of the Armenian language, grammar, phonology of the modern Armenian language, Western Armenian.

Катвалян Виктор - Армянский язык Киликии по трактовке армянского языкознания.- Армянскому языку Киликии исследователи давали разные определения, различали понятия киликийский армянский и киликийский диалект, каждому из них приписывали различные значения. В этой работе мы рассмотрели интерпретации взаимосвязей между киликийским армянским и средне-

армянским, а также их связь с киликийским и другими диалектами. Мы также рассмотрели вопрос формирования киликийского армянского языка, отношения между киликийским и другими диалектами.

Ключевые слова: киликийский армянский язык, среднеармянский язык, литературный язык, диалект, разговорный язык, фонетическое изменение.

Катвалян Виктор, доктор филологических наук, Институт языка имени Р. Ачаряна НАН РА, ведущий научный сотрудник.

**ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ՃԱՀՈՒԿ-ՎԱՅՔԻ ՄԻՋԲԱՐԲԱՌԻ
ՈՐՈՇ ԲՈՒՍԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ**

DOI: 10.54412/2738280X-2022.1.2-43

Վարդանյան Արտակ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ
ավագ գիտաշխատող
artva@list.ru

Խառատյան Մելանյա

ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ,
ավագ լաբորանտ
kharatyanmelanya@gmail.com

Սահակյան Նինա

ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ,
ավագ լաբորանտ
ninsahakyan@mail.ru

Բանալի բառեր. Վայոց ձոր, Ճահուկ, Նախիջևան, բուսանուն,
ծառ, թուփ, հատապտուղ:

Նախաբան

Բուսանունները բարբառների բառապաշարի ամենակիրառա-
կան շերտերից են, որոնք բացահայտում են ոչ միայն տարածքի
ավանդույթներն ու ազգագրական առանձնահատկությունները,
այլև տարբեր ժամանակաշրջաններում այլ ժողովուրդների հետ
ունեցած շփումները:

Մեր ժամանակներում, ցավոք, բուսանունների բարբառային
տարբերակները հաճախ մոռացվում են, կամ դրանց փոխարեն կի-
րավում են գրական, հաճախ էլ՝ օտար համարժեքները, ուստի
յուրաքանչյուր բարբառային միավորի բուսանունների ուսումնա-
սիրությունը ոչ միայն անհրաժեշտ է, այլև հրատապ: Նորույթը և

նպատակն է բարբառային այս միավորի՝ առանձին ուսումնասիրության նյութ չդարձած որոշ բուսանունների քննությունը:

Հետազոտությունն իրականացվել է համաժամանակյա և տարածամանակյա մեթոդներով:

Ճահուկ-Վայքի միջբարբառը, որ տասնամյակներ առաջ ընդգրկում էր Վայոց ձորի տեղաբնիկ բնակավայրերը (Աղավնաձոր, Արփի, Գնդեվազ, Գնիշիկ, Խաչիկ, Կեչուտ, Հորս, Չիվա, Ռինդ գյուղեր) և Նախիջևանի հյուսիսային հատվածը (պատմական Նախճավան գավառի Ազնաբերդ և Ճահուկ գավառի Օծոփ գյուղեր), այսօր գործածական է միայն Վայոց ձորի հիշյալ բնակավայրերում, ներառյալ նույն մարզի ներգաղթյալ Վերին Ազնաբերդ գյուղը¹:

Պատմականորեն² և աշխարհագրորեն³ տարածված լինելով թե՛ լեռնային, թե՛ նախալեռնային գոտիներում, նախկինում՝ մասամբ նաև հարթավայրերում, միջբարբառը ընդգրկում է բույսերի անվանումների բավական հետաքրքիր շրջանակ:

Դիտարկումներ

Ստորև կանդրադառնանք *միջբարբառի բուսանունների իմաստային խմբերին*՝ ներկայացնելով լեզվաբանական առումով հետաքրքրություն ներկայացնող մի շարք բուսանուններ:

Վայքի խոտաբույսերից հետաքրքրական են հետևյալ բուսանունները.

Ղաղաշ («տատասկ») - Տատասկ բառի հնչյունափոխված ձևն է՝ տատասկ > *տատաշկ > *տաղաշ > ղաղաշ: Տեղի է ունեցել հնչյունափոխության յուրօրինակ երևույթ՝ բառամիջի ձայնեղացած խուլը առնմանությամբ ձայնեղացրել է նաև բառակզբի խուլին (ինչպես Կիրակոս > *Կըրւնգ'օս > Գըրւնգ'օս, պոպոք > պօբօք > բօբօք և այլն):

¹ Ա. Վարդանյան, *Վայոց ձորի միջբարբառը*, Ե., 2004:

² Ա. Վարդանյան, *Ճահուկ-Վայքի միջբարբառի տարածման պատմական սահմանները*. - Գ. Ջահուկյանի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված «Արդի հայերենագիտության խնդիրները» առցանց գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2020:

³ Ա. Վարդանյան, *Նախիջևանի բարբառային քարտեզը*. - Հանդէս ամսօրեայ, հ. 1-12, Վիեննա, 2000, էջ 457-470:

Ի դեպ, Ագուլիսի բարբառում առկա է բուսանվան միջանկյալ տատաշ ձևը⁴:

Խումբաբա//խումբաբաբա («խատուտիկ») - Միջբարբառում պահպանված հնագույն փոխառություններից է, որը ևս մեկով լրացնում է ասորաբաբելերենի միջոցով հայերենին փոխանցված շումերական փոխառությունների շարքը⁵: Որ բուսանունն ամենայն հավանականությամբ ուղղակիորեն բխում է շումերական «Գիլգամեշ» դյուցազներգության Խումբաբա (շումերերեն՝ *Huwawa*, ասորաբաբելերեն՝ *Humbaba*) հրեշի անունից, հաստատում են այս բուսանվան՝ բարբառային հայերենում առկա բազմաթիվ հնագույն տարբերակները՝ *խրտուտ*, *խրպուպ*, *խապուպիկ*, *հապըպուկ*, *բուբուպուպու*, մանավանդ Բայազետի (*խումբաբա*), Դիադինի (*գրմբաբա*) և Վասպուրականի տարածքի այլ բարբառներում առկա համանման ձևերը, որոնք ավելի հարազատորեն են պահպանել հնագույն ձևը: *Խումբաբայի* հետ *խումբաբայի* ոչ պատահական նմանությունն են հաստատում այս բուսանվան տարածքային մյուս տարբերակները՝ *սատանի ճրագը* և *ակլատիզը*⁶: Երկուսն էլ հուշում են *խատուտիկ*-ի հրեշային-պաշտամունքային ծագումը: Առաջինի հրեշային իմաստն ակնհայտ է, իսկ երկրորդը Մեծ պահքի հովանավոր Ակլատիզ հրեշի անունն է: Մեծ պահքի և Ջատկի խորհրդանիշ յուրօրինակ օրացույց-խամաճիկը (սոխի վրա ճառագայթաձև խրված յոթ փետուր՝ սերմնակալած խատուտիկի համաբանությամբ) տոնին նախորդող յոթ շաբաթներին կախվում էր տների երդիկներից, յուրաքանչյուր անցնող շաբաթվա հետ փետուրներից մեկը հանվում, իսկ վերջին փետուրի հանելն ավետում էր Ջատիկը⁷:

⁴ **Հ. Աճառեան**, *Քննություն Ագուլիսի բարբառի*, Ե., 1935, էջ 133:

⁵ **Ա. Վարդանյան**, «Գիլգամեշի» Խումբաբան և հայերեն բարբառային խմբաբա բուսանունը, Իրան-Նամե, հ. 37, 2001, էջ 23:

⁶ **Ռ. Ղազարյան**, *Բուսանունների հայերեն-լատիներեն-ռուսերեն-անգլերեն-ֆրանսերեն-գերմաներեն բառարան*, Ե., 1981, էջ 40:

⁷ **A. Vardanyan**, *The Assyro-Babylonian Khumbaba and the Armenian Plant Name Khmbaba*, Iran & the Caucasus, V, 2001, Tehran, p. 207-208:

Կաջաջ («ավելուկանման բույս») - Ամենայն հավանականությամբ *կաճապ* բուսանունն է (ըստ Հ. Աճառյանի՝ «նուիկ խոտը»⁸, ըստ Ստեփան Մալխասյանցի՝ «անորոշ տեսակի բոյս, որը Ամատունին նոյնացնում է սպիտակաբանջարի հետ, իսկ Հայբուսակը նոյնացնում է նուիկի կամ նուիճի հետ, որոնք բոլորովին տարբեր բոյսեր են»)⁹: Կարծում ենք, որ «վիճելի» բուսանունը հենց *կաջաջն* է. խոսվածքում նախ տեղի է ունեցել բառամիջի խուլերի ձայնեղացում, ապա բաղաձայնների առաջընթաց առնմանություն՝ *կաճապ > կաջաբ > կաջաջ*: Կաճապը բարձր ցողուններով, ավելուկանման խոշոր տերևներով և վառ դեղին, աղվամազի պես նուրբ ծաղիկներով թփանման բույս է, որի դալար ցողուններն ուտելի են: Բուսանունն ակնհայտորեն ունի *կաճ* («թաղիք», «աղվամազ», «բուրդ») արմատը:

Ղանդալ – Կարծում ենք՝ *կանկառ* բառի՝ պարսկերենի կամ թուրքերենի ազդեցությամբ հնչյունափոխված ձևն է, այլ բարբառներում անվանվում է նաև *կառ* (մանուշակագույն խոշոր ծաղիկներով փշոտ բույս է): Հավանաբար *կանկառ (արտիճուկ)* բույսը իր անունը ստացել է այս բույսի ծաղիկներին նման լինելու պատճառով: *Ղանդալ կրճճիլ* արտահայտությունը միջբարբառում կիրառական է «երկարատև, տաժանակիր աշխատանք կատարել» նշանակությամբ:

Քննվանդան - Փշոտ տափաստանային այս բույսը անցյալում հավաքում, մարագներում պահում էին որպես ձմեռվա անասնակեր (ավանակի և այծի), նաև որպես թոնրի կպչան, իսկ ձմռան վերջում ավանդաբար դրանով էին վառում Տյառնընդառաջի խարույկը, այդ պատճառով էլ կոչվում էր նաև *Տյառանջի (Տյառնընդառաջի) փուշ*: Ամենայն հավանականությամբ անունը ստացել է Ազնաբերդ գյուղի հարավային հատվածով անցնող Մետաքսի ճանապարհին (*Քննվանի ճամփա*) և շրջակայքում

⁸ Հ. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. Բ, Ե. 1973, էջ 497:

⁹ *Հայերեն բացատրական բառարան*, կազմեց Ս. Մալխասեանց, հ. Բ, Ե., 1944, էջ 372:

առատորեն աճելու և քարավանի ճանապարհը փակելու պատճառով (թրք. բրբ. karvan qiran («քարավան կտրող»):

Վայրի ուտելի և օգտակար խոտաբույսերից հետաքրքրություն են ներկայացնում հետևյալ բառսանունները.

Աղինջ («եղինջ») - Միջբարբառում հին հայերենի *ր* և *ղ* ձայնորդներին նախորդող՝ բառասկզբի *ե*-ի դիմաց առկա է *ա* (երկանք-*արզանք*, երկաթ-*արզաթ*, երազ-*արազ* և այլն): Բարբառային հնագույն տարբերակներ համարվող¹⁰ այս բառերի շարքում է նաև *աղինջ*-ը (< եղիճ)՝ ն հնչյունի հավելմամբ:

Անգուղան («առանձնահատուկ բուրմունքով մանդականման բույս») - Հին հայերենում *անգուտան* ձևով ավանդված հնագույն բուսանուններից է¹¹: Հ. Աճառյանը *անգուտանը* մեկնում է որպես «տեսակ մի բոյս ու համեմ»՝ *անճիտան*, *անկիտան* հնչյունական տարբերակներով և ստուգաբանում որպես փոխառություն պարսկերենից (պարսկ. انگودان angudān («ռետին ունեցող մի ծառ՝ որի խեժը կոչվում է անգուժատ»)¹²: Ըստ երևույթին՝ այս ծառի խեժի հոտը հիշեցնող անգուտանի սուր հոտի պատճառով է բույսը կոչվել ծառի անունով: Ի դեպ, Ջուղայի բարբառում նույնպես այս բույսը *անգուտան* է կոչվում, իսկ հում վիճակում օգտագործվող դալար ցողունը՝ *տրդոզան*:

Աշի («մանդակ») - Բուսանվան շատ հաճելի համը հուշում է, որ այն կարող է առնչվել հին հայերենի *օշ* («երանի») ձայնարկությանը: Վերջինս միջբարբառում ունի երկու ձև՝ *üշի* (*Աշի՛ դէքընանք բաղը* («Երանի թե գնանք այգին») և *üշ* (*Էս ինչ անօշ կիհի էր, üշ*՝ («Այս ինչ քաղցր գինի էր, ա՛խ): Ի դեպ, բույսը դալար վիճակում տապակում են, նաև կտրատած համեմում թանապուրը, իսկ դալար ցողունները ուտելի են հում վիճակում կամ աղ դրած:

¹⁰ Է. Աղայան, Բարբառային հնագույն տարբերություններ հայերենում - *ՀԽՄՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների տեղեկագիր*, թիվ 5, Ե., 1958, էջ 67-80:

¹¹ *Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի*, Վենետիկ, 1865, էջ 48: Ղ. Ալիշան, *Հայբուսակ կամ հայկական բուսաբառություն*, Վենետիկ, 1895, էջ 36:

¹² Հ. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան*, Կ. Ս., Ե. 1971, էջ 185:

Խիհնձը («սինձ») - Բարբառի այն հազվագյուտ բառերից է, որոնցում առկա է *u > h* կամ *u > hu* հնչյունափոխությունը (սինձ > *խիհնձը*, կարծես > *կասէս > կահէս), որը բնորոշ է Ագուլիսի բարբառին (ասել > *ահիլ*, տեսնել > *տիհնիլ*, և այլն)¹³: Մնձի ատամատերն տեսակը կոչվում է *ծիյան խիհնձը* («ձիու սինձ»):

Կուռընգա («կորնգան») - Տեղի է ունեցել միջբարբառին բնորոշ՝ *p, n, ul, և* հնչյուններից առաջ *o > ni* հնչյունափոխություն՝ կորնգան > կուռընգա (ինչպես՝ մորեխ > *մուրէխ*, բոքոն > *բօքուն*, Հոռոմ > *Հուռում*, Դեբորա > Թեբուր և այլն) և բառավերջի *ն*-ի անկում:

Շումի («վայրի սպանախ») - Փոխառություն է պարսկերենից (պրսկ. شومين šomin «սպանախ»): Ագուլիսի բարբառում առկա է *շումին* ձևը, Արցախ-Սյունիքի բարբառում՝ *շումին* տարբերակը,

Պանջյւր («սպիտակաբանջար») - *Բանջար* բառանունը իմաստի նեղացմամբ որոշակիորեն ստացել է *սպիտակաբանջարի* իմաստ, ինչպես Նոր Նախիջևանի բարբառում *փանջար* ձևով՝ *թելուկ* իմաստը, Խոյի բարբառում՝ *պանջյւր* ձևով *եղինջ* իմաստը և այլն: Անգամ Համշենի բարբառում *պօնջար* ձևով ունի «բաց թերթերով կաղամբ» իմաստը¹⁴:

Պոխի, պօլի - հովանոցավորների ընտանիքի բույսեր: *Պոխին* («Ժախ, ձիասամիթ») դառնավուն համ ունի, *պօլին*՝ քաղցրավուն: Կա նաև շատ դառը, ոչ ուտելի, խոշոր տեսակը, որ կոչվում է *կէլապօխի* («գայլաբոխի»): Ղ. Ալիշանը «Հայբուսակում» նշում է *բոլի, բօլի* և *բոլիկ* ձևերով¹⁵, սակայն կարծում ենք, որ նախնական ձևը հինհայերենյան *բողն*¹⁶ է, որից ծագել են այս երկու ցեղակից բույսերի անունները: Հետաքրքիր է, որ *բող*-ը բարբառում պետք է դառնար *պօլ*, սակայն, քանի որ հին հայերենում հոլովվել է *n* հո-

¹³ Հ. Աճառեան, *Քննություն Ագուլիսի բարբառի*, էջ 133-134:

¹⁴ Հ. Աճառեան, *Քննություն Համշենի բարբառի*, Ե., 1947, էջ 222: Հ. Խաչատրյան, *Բառիմաստային յուրօրինակ զարգացումները Համշենի բարբառում*. - Գ. Ջահուկյանի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված հայերենագիտական գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2020, էջ 84:

¹⁵ Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 95:

¹⁶ Նոր բառգիրք հայկազգեան լեզուի, հ. 1, Վենետիկ, 1836, էջ 503:

լովիչով (*բող-բողոյ*), իսկ բարբառում միայն *ի*-ով վերջացող բառերն են ստանում *n* հոլովիչը (*քամի-քամօ*, *մրդանի-մրդանօ*, *հիլի-հիլօ* և այլն), *ի* ձայնավորի հավելումը տեղի է ունեցել բառի սեռական հոլովի ազդեցությամբ, ինչպես միջին հայերենի *պայլ*-ից («մեծ իշխան») բխող *պէլն* է դարձել *պէլի* («կնքահոր հայր»)՝ կրկին *n* *հոլովիչով* հոլովվելու պատճառով (*պայլ-պայլոյ*):

Sou («գագ») - Հավանաբար կապ ունի հին հայերենում ավանդված *qag* ձևի հետ՝ *qag* > **hnu* > *šou*: Բույսի գնդաձև, վարդագույն, անթառամ ծաղիկներով տեսակը կոչվում է *մրզան ֆօս*. օգտագործվում է որպես վառելիք և կպչան, իսկ սովորական *ֆոսի* արմատների վրա գոյացած խեժը (*ֆօսի յէղ*)՝ որպես ատամնացավը հանգստացնող միջոց:

Մշակովի և բանջարանոցային բույսերից առավել ուշագրավ են հետևյալները.

Բաղրմզան («լուիկ») - Երբեմն նույն իմաստով օգտագործվում է նաև *կարմիր բաղրմզան* բառակապակցությունը: Փոխառություն է պարսկերենից՝ իմաստի փոփոխությամբ (պրսկ. *بادنجان* *bādenjān* («սմբուկ»)), իսկ սմբուկը միջբարբառում ունի *սէվ բաղրմզան* ձևը, որտեղ *սէվ* բաղադրիչը հավելվել է լուիկը *բաղրմզան* անվանվելու հետևանքով:

Թէր («ծոթրին, կորթին») - Հնարավոր ենք համարում բուսանվան ծագումը արաբերեն *سعتر* *sa'tar* («ծոթրին») բուսանունից: Չի բացառվում նաև առնչությունը պարսկերեն *تر* *tare* («պրաս») սուր համով և հոտով բուսանվան հետ:

Կրնջէռ («կանճրակ») - Ձիթատու սպիտակ սերմերով փշոտ բույս է *կրնջէռ*-ը (*սաֆլոր*): Սերմերը օգտագործվում են աղանձի մեջ, ինչպես նաև բուսայուղ (*խին*) պատրաստելիս: Կարծում ենք՝ *կնջէռ* (< **կնճէռ*, *կնճէր*, *կանճէր*) ձևը ավելի հին է, քան *կանճրակ*-ը:

Կողիմ («կոտեմ») - Ինչպես նկատվում է, բարբառը առավել հարազատորեն է պահպանել հինհայերենյան *կոտիմն* ձևը:

Կուզուռուզ//*փրդսմբսր*//*փրխսմբսր* («եզիպտացորեն») - Առաջինն ավելի ուշ շրջանի փոխառություն է ռուսերենից (ռուս.

кыкырыза «եգիպտացորեն»), երկրորդը պարսկերեն پیغمبر peygambar («մարգարե») բառն է, որը միջբարբառի որոշ խոսվածքներում ունի *փրդսմբսրի ցորեն* («մարգարեի ցորեն») ձևը:

Ղավուն («սեխ») - Փոխառություն է թուրքերենից (թրք. kavun («սեխ»), իսկ *ղըռա* («խակ սեխ») բառը ամենայն հավանականությամբ կապ ունի բարբառի *ղոռա* («խակ խաղող») բառի հետ, որն էլ փոխառություն է պարսկերենից (պրսկ. غوره gure «խակ խաղող»): Ի դեպ, նույն համաբանությամբ, օրինակ, Արաբկիրի բարբառում *ազօխը* ունի թե՛ «ազոխ» և թե՛ «որևէ խակ պտուղ» նշանակությունները¹⁷: Հնարավոր է, որ *ազոխ*-ի հետ կապ ունենա նաև միջբարբառի *խօզուզ* («խակ վարունգ, դդում, սեխ, ձմերուկ») բառը:

Տընդըմ («դդում») - Տեղի է ունեցել ձայնավորների առաջընթաց ներդաշնակություն և *ն*-ի հավելում (դդում > տըդում > տըդըմ > *տընդըմ*): Համեմունքներ, գինի և այլն պահելու համար օգտագործվող սնամեջ դդումը, որ ավելի վաղ ժամանակաշրջաններից է հայտնի տարածաշրջանում, բարբառում կոչվում է *սօրսյի տընդըմ* («սիրիական դդում»), որը, անշուշտ, փոխառություն է պարսկերենից (պրսկ. سوریایی soryayi («սիրիական»):

Ծաղկանուններից առավել հետաքրքրական են հետևյալները.

Բաղի կաբիդ ծաղիզ («տերեփուկ») - Նկարագրական բնույթի այս ծաղկանունը ծագել է տերեփուկ ծաղկանվան իմաստի մթագնմամբ և առավելապես խաղողի այգիներում աճելու պառճատով է կոչվում «խաղողի այգու կապույտ ծաղիկ»:

Կուշկոդրիզ («կուժկոտրուկ») - Կարմիր, փայլուն ծաղիկներով, սև միջուկով այս ծաղիկը կարմիր ադոնիսն է: Ըստ ավանդության՝ կուժկոտրուկը տուն բերելիս տան կուժը կամ կավե որևէ այլ ամանեղեն կոտրվում է:

Չոմախալալա, օխտն ախպօր արին («աղբրանց արյուն») ¹⁸ - Առանց տերևների, շագանակագույն ցողունով, ալ կարմիր թավշանման այս ծաղիկը առաջին անունը ստացել է գավազանի՝ *չոմախ*-ի

¹⁷ **Հ. Աճառյան**, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. Ա, Ե., 1971, էջ 87:

¹⁸ **Ղ. Ալիշան**, նշվ. աշխ., էջ 22:

տեսք ունենալու պատճառով, իսկ երկրորդի հիմքում մի ավանդազրույց է, ըստ որի կովում գոհված յոթ քաջ եղբայրների արյունն է ծաղիկներ դարձել:

Մարի տէղին ծաղիգ - Միջբարբառում կրկին նկարագրական բնույթի անվանում ունի լեռնային *գնարբուկ*, *գինարբուկ* կամ *գինարբ* ծաղիկը, որը Վանի, Շատախի, Մոկսի բարբառներում կոչվում է *սոսուն*, Կարնո բարբառում՝ *հորոտ-մորոտ* և այլն:

Հատապտղանուններից հատկանշական են հետևյալ բառանունները.

Հավալօլօգ («ազնվամորու համով, բալանման հատապտուղ») - Հավանաբար անունը ստացել է *հավամրգի* կամ *լոռամրգի* հատապտղանունների համաբանությամբ կամ դրանցից ավելի վաղ, մանավանդ որ հին հայերենում չավանդված *լօլօգ* բառը բարբառում ունի «միրգ, հատապտուղ» իմաստը:

Մրհասուր («մասուր») - Հ. Աճառյանը կապում է թուրքերեն mayasəl («թուրք») բառի հետ, ինչպես հայերենում *թուրթ* պտղի անունն է առնչվում *թուրթ* հիվանդության անվան հետ¹⁹: Ի դեպ, միջբարբառում արաբերեն بواسير bavāsir («թուրք») ձևից էլ բխում է նույն հիվանդության *բաբասիլ* անունը:

Շսօգրոդան («դեղին, կլոր, քաղցր մասուր») - Մասուրի վաղահաս այս տեսակը ուտելի է հում վիճակում, թփերն ու ծաղիկները նման են մասրենուն, թեն ծաղիկները նույնպես դեղին են: Հավանաբար բուսանունը առնչություն ունի պարսկերեն شاکرد šāgerd («աշակերտ») բառի հոգնակի شاکردان šāgerdān ձևի հետ:

Սէվասանուջ («սև հատիկներով հատապտուղ») - Հ. Աճառյանը վկայել է բուսանվան՝ Ագուլիսի բարբառում առկա *սէվսանիճ*, *սէվշանիճ* ձևերը²⁰: Ազնաբերդի և Օծոփի խոսվածքներում, սակայն, կիրառական էր փոխառյալ *արդարասի* հոմանիշը, որը կրկին *սև* արմատն ունի (թրք. բրբ. qara («սև»):

¹⁹ Հ. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. Գ, Ե., 1977, էջ 265:

²⁰ Հ. Աճառեան, *Քննություն Ագուլիսի բարբառի*, Ե., 1935, էջ 133:

Թփերով աճող այս հատապտուղը հասունանալիս կանաչ հատիկները նախ սպիտակում են, ապա, օրեր անց, կարմրում, իսկ լիովին հասունանալիս՝ սևանում: Հատապտղի մասին տարածաշրջանում պահպանվել է ժողովրդական հանելուկ, որտեղ նրա հասունանալը համեմատվում է գորգ կամ կարպետ գործելու հետ՝

Էնինչ-քէնինչ՝

Կանանչ հինեմ, սիպտսնգ ասպէմ,

Կարմիր կօռձէմ, սէվ կըղրէմ:

Քսնվսն («կապար») - Արարատյան բարբառում *օձի ձմերուկ* անվանմամբ հայտնի այս հատապտղի հասունացած-ճաքած պտուղների միջուկը տարածաշրջանում ուտելի է՝ առանց ծամելու, քանի որ կորիզները խիստ կծու են:

Պտղատու ծառերի և թփերի անուններից ուշադրության են արժանի հետևյալները.

Փըլլսն («բալ») - Օծոփի խոսվածքում առկա է ծառանվան *գըննսն* հնչատարբերակը: Պարսկերենի բարբառային որևէ տարածքում հավանաբար *բալը* ընկալվել է որպես *կեռասի* տեսակ՝ گلاس انار gilās-e anār («նռան կեռաս, նռնակեռաս»), որը Ուրմիայի (Խոյի) խոսվածքները փոխառել են *գիլանար* ձևով: Վերջինից էլ, անշուշտ, միջբարբառը փոխառել է հիշյալ երկու ձևով. առաջինում՝ *ն*-ն առաջընթաց առնմանությամբ դարձել է *լ*, իսկ երկրորդում՝ հակառակը՝ *լ*-ն է հետընթաց առնմանությամբ *ն* դարձել:

Շսֆտսնլու («կորիզից պոկվող դեղձ», «կորիզից չպոկվող՝ սպիտակ դեղձ») - փոխառություն է պարսկերենից (պրսկ. شفتالو šaftālu «կորիզից պոկվող դեղձ»); *հոնլի* («նարինջ դեղձ»), դարձյալ փոխառություն է պարսկերենից (պրսկ. هلو holu «դեղձ»):

Հաղող/հավղ («խաղող») - Այստեղ *խ* հնչյունը տարնմանությամբ դարձել է *հ* (ինչպես խաղաղ > *հաղաղ*, խաղ > *հաղ*, խեղճ > *հէղջ* և այլն): Խակ խաղողը բարբառում ունի *ղօռու* («ագոխ») ձևը, որը փոխառություն է պարսկերենից (պրսկ. غوره gure «խակ խաղող»):

Խաղողը տարածաշրջանի ամենատարածված մշակաբույսերից է, որտեղ վաղնջական ժամանակներից մշակել են խաղողի հնագույն տեսակներ: Բավական է նշել, որ ըստ ավանդության՝ Ազնաբերդի հարևան պատմական Ագարակ (այժմ՝ Ղարաբաղլար) գյուղի տարածքում է հետջրհեղեղյան առաջին բնակավայրը և առաջին խաղողի այգին հիմնել Նոյ նահապետը, իսկ գյուղից ոչ հեռու պահպանվել է նաև Սեմի աղբյուրը (*Ասևո ախպուր* < Սեմոյ աղբիւր):

Ոչ պտղատու ծառերի և թփերի անուններից հետաքրքիր են.

Լւմբրւնդ («գնդաձև խիտ թեղի (ծփի, կնձնի)») - Հազվագյուտ այս ծառատեսակի մասին հիշատակություն կա «Բազմավեպի» մի խմբագրականում, որը նվիրված է 19-րդ դարի աշխարհագրագետ և բնագետ Գուստավ Ռադդեի առաջին ուղևորությանը Հայաստան (1871). «Ռատտէ որ ստեպ բուսոց վրայ կը խօսի..., հօս շատ հետաքննական տեսակ մը կը յիշէ, որ կրնայ մեր երկրին զարդ և պարծանք մ'ալ ըլլալ...: Նախ յԵրևան և յետոյ 'ի Նախիջևան տեսաւ տափակ կնձնիի նման ծառ մը, *Նէրպէնտ* կամ *Նէրպէնտ* կոչուած, զոր կարծէ թէ ոչ միայն 'ի Ռուսաստան չի գտուիր՝ այլ և ոչ Եւրոպա. և այնքան գեղեցիկ և վայելուչ է, կ'ըսէ, որ Եւրոպայի գեղեցկագոյն պարտիզաց ալ զարդ կըրնայ ըլլալ...»²¹: Դժվար չէ համոզվել, որ *լւմբրւնդ*-ը հենց *նալբանդ* կամ *նարբանդ* ձևի (արևելահայ արտասանությամբ) հնչունափոխված ձևն է՝ *նարբանդ* > *նալբանդ* > *լանբադ* > *լամբադ* > *լւմբրւնդ*²²: Հնարավոր ենք համարում, սակայն, որ ծառանվան նախնական տարբերակը հենց *նալբանդ*-ը եղած լինի (պրսկ. نعلبند nalband («պայտար»), քանի որ ծառի սաղարթը պայտաձև է:

²¹ Նոր ուղևորութիւն ի բարձրաւանդակս Հայոց, *Բազմավեպ*, հ. ԼԲ, Վենետիկ, 1874, էջ 8:

²² Այս ծառատեսակից միջբարբառի տարածման սահմաններում ընդամենը մի եզակի նմուշ էր աճում Ազնաբերդ գյուղի Քամոտդար լեռան փեշին՝ յուրօրինակ հմայք հաղորդելով գյուղի համայնապատկերին: Ս. Հակոբ մատուռի երկու աղբյուրներից մեկի մոտ աճող այս ծառը զարմանալիորեն չորացավ 1988-ին՝ Ազնաբերդի վերջին գաղթից մի քանի ամիս առաջ:

Ղանլանլան («բարդի») - Փոխառություն է թուրքերենից (թրք. բրբ. qälämä («բարդի»): Ն. Աճառյանը *կաղամախի* ծառանունը համարում է փոխառություն ուրարտերենից (խալդերենից), իսկ թուրքերեն ձևը նույնացնում *կաղամախու* հետ²³, մանավանդ որ պարսկերենի Թեհրանի բարբառում այս ծառանունը կոչվում է *تبریزی* tabrizi («թավրիզ-ցի»), իսկ դա նշանակում է, որ այս ծառատեսակը Հայաստանի հարևան Ատրպատականից է տարվել բուն Պարսկաստան²⁴:

Քանլանբրո («կաղամախի») - Թեև համարվում է փոխառություն թուրքերենից (թրք. բրբ. kälämbär («կաղամախի»), այնուամենայնիվ ակնհայտ է բուսանվան կապը հենց հայերեն *կաղամախու* հետ, մանավանդ որ ծառանունը վկայված է ոչ միայն Վանի թագավորության սեպագրերում, այլև հնդեվրոպական լեզուներից թրակերենում²⁵:

Ըստ ծագման՝ միջբարբառի բուսանունները կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի.

Հին հայերենում ավանդված բառեր. *դադաշ* (< տատասկ), *կաջաջ* (< կաճապ), *դանդալ* (<կանկառ), *ադինջ* (< եդիճ), *անգուդան* (< անգուտան), *կուռընգա* (< կորնգան), *պաննջար* (< բանջար), *պոխի*, *պոլի* (< բող), *տրնդրմ* (<դդում), *կողիմ* (< կոտիմն) և այլն:

Հին հայերենում չավանդված բառեր. *կրնջեռ*, *աշի*, *խրմբաբա*, *խինձը* և այլն:

Հայերենի բառաստեղծման կանոններով ստեղծված բարբառային բառեր.

ա) համադրական կազմությամբ՝ հավալօլօզ, սէվասանուջ, կ'էլապօխի և այլն,

բ) հարադրական կազմությամբ՝ մրգան ֆօս, սարի տեղին ծաղիզ, բաղի կարիղ ծաղիզ, օխտն ախպօր արին և այլն:

²³ Ն. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. Բ, Ե., 1975, էջ 492:

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ Գ. Ջահուկյան, *Հայերենի ստուգաբանական բառարան*, Ե., 2010, էջ 376:

Ուշ շրջանի փոխառություններ. քննարկներում, շումի, բաղրմջան, դավուն, մրհասուր, շնգրոդան, գրլլնր/գրնննր, շնֆտննու, լնմբնն, դննննն և այլն:

Եզրակացություն

Ճահուկ-Վայքի միջբարբառի բառապաշարի բուսանունների շերտում առկա են հետաքրքիր բառանուններ, որոնք կարելի է բաժանել հետևյալ հիմնական իմաստային խմբերի՝ վայրի խոտաբույսերի անուններ (*դադաշ, կաջաջ, դանդալ*); վայրի ուտելի և օգտակար խոտաբույսերի անուններ (*ադինջ, աշի, շումի*); մշակովի և բանջարանոցային բույսերի անուններ (*տրնդրմ, կրնջեռ, կոդիմ*); ծաղկանուններ (*կուշկոդրիգ, սարի տեդին ծաղիգ, բադի կաբիդ ծաղիգ*); *հատապտղանուններ (հավալօլօգ, շնգրոդան, մրհասուր)*; պտղատու ծառերի և թփերի անուններ (*գրլլնր, շնֆտննու, հադոդ*); ոչ պտղատու ծառերի և թփերի անուններ (*լնմբնն, դննննն, քնննմբր*):

Ըստ ծագման՝ միջբարբառի բուսանունները կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի՝ հին հայերենում ավանդված բառեր (*ադինջ (<եդիճ), դանդալ (<կանկառ), կոդիմ (< կոտիմն)*); հին հայերենում չավանդված բառեր (*կրնջեռ, աշի, խրմբաբա*); հայերենի բառաստեղծման կանոններով կազմած բարբառային բառեր (*կէլապօխի, սարի տեդին ծաղիգ, բադի կաբիդ ծաղիգ*); ուշ շրջանի փոխառություններ (*դննննն, բաղրմջան, գրլլնր*):

Օգտագործված գրականություն

Ալիշան Ղ., Հայբուսակ կամ հայկական բուսաբառություն, Վենետիկ, 1895:

Աղայան Է., Բարբառային հնագույն տարբերություններ հայերենում.– ՀՄՍՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների տեղեկագիր, թիվ 5, Ե., 1958:

- Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա, Ե., 1971:
- Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. Բ, Ե. 1973:
- Աճառեան Հ., Քննութիւն Ագուլիսի բարբառի, Ե., 1935:
- Աճառյան Հ., Քննություն Համշենի բարբառի, Ե., 1947:
- Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի, Վենետիկ, 1865:
- Խաչատրյան Հ., Բառիմաստային յուրօրինակ զարգացումները Համշենի բարբառում.– Գ. Ջահուկյանի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված հայերենագիտական գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2020:
- Խոսրովեան Ժ., Բուսաբանական պատկերազարդ բառարան պարսկերեն-հայերեն, Թավրիզ, 1991:
- Հայերեն բացատրական բառարան, կազմեց Ս. Մալխասեանց, հ. Բ, Ե., 1944:
- Ղազարյան Ռ., Բուսանունների հայերեն-լատիներեն-ռուսերեն-անգլերեն-ֆրանսերեն-գերմաներեն բառարան, Ե., 1981:
- Նոր բառգիրք հայկազնեան լեզուի, հ.1, Վենետիկ, 1836:
- Ջահուկյան Գ., Հայերենի ստուգաբանական բառարան, Ե., 2010:
- Վարդանյան Ա., «Գիլգամեշի» Խումբաբան և հայերեն բարբառային խմբաբա բուսանունը, Իրան-Նամե, հ. 37, 2001:
- Վարդանյան Ա., Ճահուկ-Վայքի միջբարբառի տարածման պատմական սահմանները.– Գ. Ջահուկյանի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված «Արդի հայերենագիտության խնդիրները» առցանց գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2020:
- Վարդանյան Ա., Նախիջևանի բարբառային քարտեզը.– Հանդես ամսօրեայ, հ. 1-12, Վիեննա, 2000:
- Վարդանյան Ա., Վայոց ձորի միջբարբառը, Ե., 2004:
- Vardanyan A., The Assyro-Babylonian Khumbaba and the Armenian Plant Name Khmbaba, Iran & the Caucasus, V, Tehran, 2001.
- خسرویان ژ., فرهنگ مصور گیاهی فارسی-ارمنی، تبریز، 1991.

Համառոտագրությունների ցանկ

արաբ. – արաբերեն
բբբ. – բարբառային

թրք. – թուրքերեն
պրսկ. – պարսկերեն
ռուս. – ռուսերեն

**Վարդանյան Արտակ, Խառատյան Մելանյա, Սահակյան Նինա –
Դիտարկումներ Ճահուկ-Վայքի միջբարբառի որոշ բուսանունների
վերաբերյալ.**– Բուսանունները բարբառների բառապաշարի ամե-
նակիրառական շերտերից են, որոնք բացահայտում են ոչ միայն
կրողների ավանդույթներն ու ազգագրական առանձնահատկու-
թյունները, այլև տարբեր ժամանակաշրջաններում այլ ժողովուրդ-
ների հետ ունեցած շփումները:

Ճահուկ-Վայքի միջբարբառում առկա են բուսանունների հե-
տաքրքիր շերտեր, որոնք կարելի է բաժանել հետևյալ հիմնական
խմաստային խմբերի՝ վայրի խոտաբույսեր (*դադաշ, խըմբաբա,
դանդալ*); վայրի ուտելի և օգտակար խոտաբույսեր (*աղինջ, աշի,
շօմի*); մշակովի և բանջարանոցային բույսեր (*տրնդըմ, կընջեռ,
կողիմ*); *ծաղկանուններ* (*կուշկօղորիգ, սարի տեղին ծաղիգ, բաղի
կաբիդ ծաղիգ*); հատապտղանուններ (*հավալօլօգ, շնգըռոյն,
մըհասուր*); պտղատու ծառեր և թփեր (*գըլլնր, շնֆտնլու, հաղօղ*);
ոչ պտղատու ծառեր և թփեր (*լնմբնդ, դնլնմն, քնլնմբըռ*):

Ըստ ծագման՝ միջբարբառի բուսանունները կարելի է
բաժանել հետևյալ խմբերի՝ հին հայերենում ավանդված բառեր
(*աղինջ* (< եղիճ), *դանդալ* (<կանկառ), *կօղիմ* (< կոտիմն)); հին
հայերենում չավանդված բառեր (*կընջեռ, աշի, խըմբաբա*);
հայերենի բառաստեղծման կանոններով կազմած բարբառային
բառեր (*կ'էլապօխի, սարի տեղին ծաղիգ, բաղի կաբիդ ծաղիգ.*); ուշ
շրջանի փոխառություններ (*դնլնմն, բաղըմջան, գըլլնր*):

Արտակ Վարդանյան, բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի բարբառագի-
տության բաժնի ավագ գիտաշխատող, հեռախոս՝ 091484601,
Էլեկտրոնային հասցե՝ artva@list.ru:

Մելանյա Խառատյան, ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի բարբառագիտության բաժնի ավագ լաբորանտ, հեռախոս՝ 091582434, էլեկտրոնային հասցե՝ kharatyanmelanya@gmail.com:
Նինա Սահակյան, ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի բարբառագիտության բաժնի ավագ լաբորանտ, հեռախոս՝ 093800880, էլեկտրոնային հասցե՝ ninsahakyan@mail.ru:

Vardanyan Artak, Kharatyan Melanya, Sahakyan Nina – Observations on Some Plant Names of the Jahuk-Vayk Interdialect.– The names of plants are one of the most commonly used layers of the vocabulary of dialects, which reveal not only the traditions and ethnographic characteristics of the speakers, but also contacts with other peoples in different time periods.

In the Jahuk-Vayk interdialect, there are interesting layers of plant names, which can be divided into the following groups according to their meaning: wild herbaceous plants (*դադաճ dadaš* ("star-thistle"), *խրմբաբա xəmbaba* ("taraxacum"), *դանդալ ǰanǰal* ("onopordum"); edible and useful wild herbaceous plants (*աղինջ aǰinj* ("urtica"), *աշի aši* ("astrodaucus"), *շովի šomi* ("wild spinach"); cultivated and garden plants (*տընդըմ təndəm* ("pumpkin"), *կողիմ kodim* ("lepidium"), *կընջէն kənjēr* ("safflower"); flower names (*կուշկողրիգ kuškodrig* ("red adonis"), *սարի տէղին ծաղիգ sari teǰin caǰig* ("primula"), *բաղի կարբի ծաղիգ baǰi kabid caǰig* ("centaurea"); berry names (*հավալոլոգ havalolog* ("wild cherry"), *շյգըռնյուն šǰǰərdän* ("yellow wild rose"), *մըհասուր məhasur* ("rose"); fruit trees and bushes (*գըլլյւր g'allär* ("cherry"), *շյֆսւյլու šǰftälu* ("peach"), *հաղոն haǰoǰ* ("grape"); non-fruit trees and bushes (*լյւմբյւն lämbäd* ("ball elm"), *դյւլյւմսյւ գալամä* ("populus"), *քյւլյւմբըռ k'älämbər* ("aspen").

Based on origin, the interdialect plant names can be divided into the following groups: words attributed to Classical Armenian (*աղինջ* (< *էղիճ*) *aǰinj* ("крануца"), *դանդալ* (< *կանկան*) *ǰanǰal* ("onopordum"), *կողիմ* (< *կոնիմ*) *kodim* ("cress"); not attested in Classical Armenian words (*խրմբաբա xəmbaba* ("dandelion"), *կընջէն kənjēr* ("safflower"), *աշի aši*

("astrodaucus"); dialect words composed according to the rules of composition of the Armenian language (*կէլաւոյսի k'elapoxi* ("wild fennel"), *ւարի տէղին ծաղիկ sari tegin cağig* ("primula"), *բաղի կարբի ծաղիկ bağı kabid cağig* ("centaurea"); late borrowings (*ղյւլյւլյւ գալամա* ("poplar"), *բաղրւջաւ badəmjan* ("tomato"), *գըլլյւր g'allär* ("cherry").

Key words: Vayots dzor, Jahuk, Nakhijevan, plant name, tree, shrub, berry.

Artak Vardanyan, Doctor of Philology, Senior Researcher at the Department of Dialectology of the Institute of Language named after H. Acharyan of NAS RA, phone: 091484601, e-mail: artva@list.ru.

Melanya Kharatyan, Senior Laboratory Assistant at the Department of Dialectology of the Institute of Language named after H. Acharyan of NAS RA, phone: 091582434, e-mail: kharatyanmelanya@gmail.com.

Nina Sahakyan, Senior Laboratory Assistant at the Department of Dialectology of the Institute of Language named after H. Acharyan of NAS RA, phone: 093800880, e-mail: ninsahakyan@mail.ru

Варданын Артак, Харатян Меланя, Саакян Нина – Наблюдения над некоторыми названиями растений междиалекта Джаук-Вайка. – Названия растений являются самыми употребляемыми слоями лексики диалектов, которые выявляют не только традиции и этнографические особенности носителей, но и имевшиеся с другими народами в различные временные периоды контакты.

В междиалекте Джаук-Вайка присутствуют интересные слои названий растений, которые по смысловому значению можно разделить на следующие группы: дикие травяные растения (*ղաղալ dadaş* ("якорец"), *խրիւրիւրի хэббаба* ("одуванчик"), *ղաղալ gaŋgal* ("татарник"); дикие съедобные и полезные травяные растения (*աղիւն aginj* ("крапива"), *աշի aši* ("морковница"), *ջուի šomi* ("дикий шпинат"); культивируемые и огородные растения (*տընըրս tändət* ("тыква"), *կողիւ (< կոտիւն) kodim* ("клоповник"), *կընջէն kənjər* ("сафлор"); названия цветов (*կուշկողրիկ kuškodrig* ("красный адонис"), *ւարի տէղին ծաղիկ sari tegin cağig* ("первоцвет"), *բաղի կարբի ծաղիկ bağı kabid cağig* ("василек"); названия ягод (*հալալոլոլ*

havalolog ("дикая вишня"), *շյգրընյիւն ձագճճան* ("желтый шиповник"), *ւրհաւար տհասւր* ("шиповник"); плодовые деревья и кусты (*գրլլյւր g'allär* ("вишня"), *շյֆույլու ձափալու* ("персик"), *հաղող հագօց* ("виноград"); не плодовые деревья и кусты (*լյւմբիւն lämbäd* ("шаровидный вяз"), *դյւլյւմյի գալատա* ("тополь"), *բյւլյւմբրըն k'alämbär* ("осина").

По происхождению названия растений междиалекта можно разделить на следующие группы: засвидетельствованные в древнеармянском языке слова (*աղիւզ* (< *եղիզ*) *aginj* ("кранива"), *դաւիթալ* (< *դաւիթա*) *gangal* ("татарник"), *կողիւ* (< *կուղիւն*) *kodim* ("клоповник"); не засвидетельствованные в древнеармянском слова (*խրիւրիւրի հաւաբա* ("одуванчик"), *կընջէն կոնյեր* ("сафлор"), *աշի ափ* ("морковница"); диалектные слова, составленные по правилам словосложения армянского языка (*կ'էլիւփոխի k'elapoxi* ("дикий фенхель"), *աւրի աւիւն ծաղիկ sari tegin sağig* ("первоцвет"), *բաղի կապիկ ծաղիկ bağı kabid sağig* ("василек"); заимствования позднего периода (*դյւլյւմյի գալատա* ("тополь"), *բաղիւրիւն badətjan* ("помидор"), *գրլլյւր g'allär* ("вишня").

Ключевые слова: Вайоц Дзор, Джаук, Нахиджеван, название растения, дерево, кустарник, ягода.

Артак Варданян, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник отдела диалектологии Института языка имени Р. Ачаряна НАН РА, телефон: 091484601, электронная почта: artva@list.ru.

Меланя Харатян, старший лаборант отдела диалектологии Института языка имени Р. Ачаряна НАН РА, телефон: 091582434, электронная почта: kharatyanmelanya@gmail.com.

Нина Саакян, старший лаборант отдела диалектологии Института языка имени Р. Ачаряна НАН РА, телефон: 093800880, электронная почта: ninsahakyan@mail.ru.

**ՀԻՆՀԱՅԵՐԵՆՅԱՆ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔԻ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐՈՒՄ**

DOI: 10.54412/2738280X-2022.1.2-61

Վարդանյան Արտակ
բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ,
ավագ գիտաշխատող
artva@list.ru

Բանալի բառեր. հին հայերեն, Նախիջևան, Ագուլիսի բարբառ, Ջուղայի բարբառ, Ճահուկ-Վայքի միջբարբառ, Հյուսիսային Գողթնի միջբարբառ, բարբառային հատկանիշներ:

Նախաբան

Խորհրդային իշխանության յոթ տասնամյակներում հայաթափված Նախիջևանի տարածքը օժտված էր բարբառային խիստ բազմազանությամբ: Նախքան 1918-1920թթ. իրադարձությունները, այս երկրամասում գործառվում էր հայերենի 8 բարբառ, որից 6-ը՝ տեղաբնիկ (Ագուլիսի, Ջուղայի, Արարատյան, Արցախ-Սյունիքի բարբառներ, Ճահուկ-Վայքի և Հյուսիսային Գողթնի միջբարբառներ), 2-ը՝ ներգաղթյալ (Խոյի և Մարաղայի բարբառներ):

Ինչպես հայերենի յուրաքանչյուր բարբառում, Նախիջևանի բարբառներում նույնպես առկա էին հինհայերենյան հետաքրքիր իրողություններ, որոնց քննությունը ոչ միայն անհրաժեշտ է, այլև հրատապ:

Աշխատանքում ուսումնասիրվել են Նախիջևանի տարածքի բարբառներում պահպանված հին հայերենին բնորոշ իրողությունները: Նորույթը և նպատակն է մահացած և մահացող բարբառային այս միավորների առանձին ուսումնասիրության նյութ չդարձած իրողությունների բացահայտումը և վերհանումը:

Հետազոտությունն իրականացվել է համաժամանակյա և տարածամանակյա մեթոդներով:

Հնչյունաբանական դիտարկումներ

Հնչյունաբանության առումով տարածքի բարբառներից առանձնանում է Ագուլիսի բարբառը, որը հայերենի այն սակավաթիվ բարբառներից է, որոնցում անխաթար պահպանվել է հին հայերենի բաղաձայնական համակարգը (բառասկզբի ձայնեղ պայթականներն ու պայթաշփականները մնում են նույնը՝ ք, գ, դ, ձ, ջ > ք, գ, դ, ձ, ջ)՝ բահ > բօհ, գարի > գէրի, դանակ > դանակ, ձիգ > ձիգ, ջուր > ջուր և այլն: Ի դեպ, օրինաչափությունը վերաբերում է նաև բառամիջի և բառավերջի ձայնեղներին՝ բարձր > բօձր, արջ > օռջ, դաղձ > դաղձ, ձիգ > ձիգ, էգ > ագ, խաբեմ > խաբիլ, դդում > դրնդում և այլն¹:

Գրաբարի ն վերջնահանգով բառերի ն-ն Ագուլիսի և Ջուղայի բարբառներում գրեթե լիարժեք պահպանվել է. Ագուլիսի բարբառում՝ հաճախ գաղտնավանկ ը-ի դրափոխությամբ՝ ակն > օկըն, սիսեռն > սայսսն, դառն > դօռն// դօռն, մուկն > մօկն, նուռն > նօռն և այլն²; Ջուղայի բարբառում՝ ձուկն > ձուկն, մուկն > մուկն, նուռն > նուռն, դառն > դառն, գառն > գառն, բայց՝ եզն > էգ, բեռն > բեռ, բուռն > բուռ և այլն:

Հյուսիսային Գողթնի միջբարբառում պահպանվել է հիմնականում գաղտնավանկ ը-ի դրափոխությամբ՝ ակն > օկն, թոռն > թօռն, որդն > օրն, ամառն > ամառն, ծունկն > ծօնկն և այլն: Սակավաթիվ դեպքերում առկա են նաև ն-ի անկում՝ գաղտնավանկի պահպանմամբ՝ սերմն > սիրմն, տասն > տասս(ս)ն, ն-ի պահպանում՝ գաղտնավանկի լիաձայնությամբ՝ ձուկն > ձուկն, մուկն > մօկն, կամն > կումն, ինչպես նաև ն-ի պարզ անկում՝ խուփն > խուփ, ծունկն > ծունկ, հարսն > հոսս, դաղձն > տախց, մուրն > մօթ, երդումն > ուրթուս:

¹ Հ. Աճառեան, Քննություն Ագուլիսի բարբառի, Ե., 1935, էջ 330-399:

Ս. Սարգսեանց, Ագուլեցոց բարբառը (գօկերի լեզուն), Ս., 1883, էջ 52-72:

² Հ. Աճառեան, նշվ. աշխ., էջ 125-127:

³ Ա. Վարդանյան, Հյուսիսային Գողթնի միջբարբառը, Ե., 2021, էջ 24-25:

Արցախ-Սյունիքի նախիջևանյան խոսվածքներում երկու տարբերակներն էլ պահպանվել են. Գյաղի խոսվածքում՝ մուկն > *մուկ(ը)*, սերմն > *սէրմ(ը)*, հարսն > *հարս*, նուռն > *նուռ*, Շոռոթի խոսվածքում՝ խոռն > *խօռնը*, ձուկն > *ձուկնի՛*։

Հետաքրքրական է, որ Նախիջևանի բարբառներում պահպանվել են հին հայերենի բառապաշարի բառերի՝ հետաքրքիր ձևով անխաթար ամփոփված ձևեր՝ *կօզ* (< ընկոյզ), *ուսմարան* (< ուսումնարան)՝ Նախիջևան քաղաքի խոսվածքում⁵, *այք* (այգողք), *Դառանջ* (< Տեառնընդառաջ)՝ Ճահուկ-Վայքի միջբարբառում⁶ և այլն։

Ի դեպ, կրոնական եզրակացական բառապաշարում եկեղեցու, սրբավայրերի հետ կապված ամփոփված ձևեր հաճախ են հանդիպում Նախիջևանի տարածքի բարբառներում. Սըրվանէս||Սըրվանէս (< Սուրբ Հովհաննէս), Սըրգագոփ (< Սուրբ Հակոբ), Թօփառաք'էլ (< Սուրբ Թովմա Առաքյալ)՝ Ճահուկ-Վայքի միջբարբառում, Քամխաչ||Քախմաչ (< Քամո խաչ)՝ Օծոփի խոսվածքում, Սուվարթան (< Սուրբ Վարդան)՝ Աստապատի խոսվածքում, Սըրթմըշան (< Սուրբ Նշան), Սըրվան (< Սուրբ Հովհաննէս)՝ Շոռոթի խոսվածքում (Արցախ-Սյունիքի բարբառի նախիջևանյան հատված) և այլն։ Այլ տարածաշրջանների բարբառներին նույնպես բնորոշ է այս երևույթը, օրինակ՝ Զրփթօրօս (< Սուրբ Թեոդորոս)՝ Մալաթիայի բարբառում, Սըփկ'ոփ' (< Սուրբ Գևորգ)՝ Վանի, Շատախի բարբառներում, Սըվարթան (< Սուրբ Վարդան)՝ Դիաղինի բարբառում և այլն։

⁴ Ա. Վարդանյան, *Արցախ-Սյունիքի բարբառի խոսվածքներ Նախիջևանի տարածքում*.- «Ղարաբաղ-Շամախիի կամ ծայրիյուսիսարեւելյան միջբարբառախումբ. արդի վիճակ, միտումներ և մարտահրավերներ» միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2022, էջ 236-251։

⁵ Նախիջևան քաղաքի խոսվածքը ՀԲԱ նյութերի հավաքման ծրագրով գրանցել ենք 1987-1991 թթ. (տետր հ. 445), բարբառախոսներ՝ Սիմոն Բաբայան (ծնվ.1908, Կգնույթ), Հարություն Մկրտչյան (ծնվ. 1916, Մեսրոպական), Ռուբեն Մարտիրոսյան (ծնվ. 1917, Ազնաբերդ), Հերիքնազ Մեհրաբյան (ծնվ. 1948, Նախիջևան)։

⁶ Ա. Վարդանյան, *Վայոց ձորի միջբարբառը*, Ե., 2004, էջ 35։

Բարբառագետ Հայկանուշ Մեսրոպյանը հնչունափոխության նման ձևերը համարում է մաշված (ամփոփված) ձևեր⁷: Համամիտ լինելով ուսումնասիրողի հետ՝ հնարավոր ենք համարում, սակայն, որ այս ձևերը առաջացած լինեն ծիսարգելի հնագույն հավատալիքների տրամաբանությամբ՝ սրբերի անունները ոչ միայն ամբողջությամբ չգրելու, այլև ամբողջությամբ չարտասանելու միտումով:

Նախիջևանի տարածքի բարբառային միավորներում առկա են նաև հինհայերենյան բառակապակցությունների բազմաթիվ ամփոփված այլ ձևեր՝ *տննրվէր* (< դար ի վեր), *կըլխըվէր* (< գլուխ ի վայր), *փըռ^hսըվէր* (< փորս ի վայր), *տէսը* (< ընդ այս) *տէղը* (< ընդ այդ), *տէնը* (< ընդ այն) և այլն:

Ձևաբանական դիտարկումներ

Նախիջևանի տարածքի գրեթե բոլոր բարբառներում ձայնավորով վերջացող բազմավանկ բառերի հոգնակին անխաթար պահպանում է հին հայերենի *ք* հոգնակերտը՝ կատու-*կատուք*, էգի-*էգիք* («այգիներ»), թըթօ-*թըթօք* («թթուններ»), ստանա-*ստանաք* («սատանաներ»), հաքու-*հաքուք* («հորաքույրներ») և այլն (Ագլ.), կուրայի-*կուրայիք* («կրիաներ»), գ՛ոխտի-*գ՛ոխտիք* («գոտիներ»), կիրակի-*կիրակիք* («կիրակիներ»), լիգու-*լիգուք*, առու-*առուք* և այլն (Ջուղ.); կիինի-*կիինիք*, վեդրո-*վեդրոք* և այլն (Ճհկ.-Վյք.); վորթի-*վորթիք*, ճօրի-*ճօրիք*, գոլլի-*գոլլիք* և այլն (Հս. Գղթ.):

Հատկանշական է, որ Նախիջևանի տարածքի բարբառներից մեկում՝ Ճահուկ-Վայքի միջբարբառում, առկա է գրաբարի *ռ* հոլովիչը: Հայտնի է, որ հինհայերենյան *ռ* հոլովումը բառընդգրկմամբ ունի բավական մեծ սահմաններ (ածուխ-ածխոյ, ամիճ-ամճոյ, գինգնոյ, մատանի-մատանույ, քամի-քամոյ և այլն)⁸, սակայն միջբարբառում այն ընդգրկում է բացառապես *ի*-ով վերջացող բառերը՝ կաշի-*կաշօ-կաշօց-կաշօվ-կաշըմ*, վօսկի-*վօսկօ*, մըղանի-

⁷ **Հ. Մեսրոպյան**, *Կրոնակեղեցական բառապաշարը հայերենի բարբառներում*, Ե., 2016, էջ 44-51:

⁸ **Ա. Աբրահամյան**, *Գրաբարի ձեռնարկ*, Ե., 1976, էջ 38-41:

մըղանօ, հոքի-հօքօ, կիհնի-կիհնօ, քամի-քամօ, կարի-կարօ, Թաքօհի-Թաքօհօ և այլն: Ճահուկ-Վայքի միջբարբառը, թերևս, հայերենի միակ բարբառն է, որի անվանական հոլովման համակարգում զարմանալիորեն պահպանվել է հին հայերենի *n* հոլովումը:

Բարբառների զգալի մասում պահպանվել է հին հայերենի արտաքին թեքման *ա* հոլովումը⁹, որով թեքվում են բոլոր տեղանունները՝ *Ըրեվան-Ըրեվանա, Նախճրվան-Նախճրվանա, Ըզնապեռ¹⁰-Ըզնապեռ¹⁰թա, Ջնհրի-Ջնհրիվա* և այլն (հմմտ. Մծբին-Մծբնայ, Հոովմ-Հոովմայ):

Որոշ սակավաթիվ դեպքերում կիրառական է որոշյալի անհոդ կիրառություն. *Էն ախճիգ ո՛ւր ա քրնացել* («Այն աղջիկը ո՛ւր է գնացել»):

Ճահուկ-Վայքի միջբարբառում ապառնի դերբայը կազմվում է անորոշ դերբայով և *օ* (< ոյ) վերջավորությամբ (*լըսիլօ, աղալօ, թըռնիլօ, պընցանալօ, թիլանալօ*), որը նույնպես հինհայերենյան հատկանիշ է և ըստ Հ. Աճառյանի՝ բխում է բայի անորոշ ձևի սեռականից¹⁰: Թեև սահմանականի ապառնին և անցյալ ապառնին կազմվում են անորոշ դերբայով և *պիտեմ* բայի ամփոփված ձևերով (*լըսիլ՝դեմ/լըսիլ՝բդեմ, լըսիլ՝դիմ/լըսիլ՝բդիմ*), այնուամենայնիվ, շրջուն շարադասության, հարադրական բայերի և ժխտական խոնարհման դեպքերում երևան են գալիս ապառնի դերբայով և օժանդակ բայով ձևեր (*յես էմ լըսիլօ, լըսիլօ չեմ; յես իմ քրնալօ, քրնալօ չիմ, լյնց էմ ըլիլօ, պար իմ կալօ*): Մի քանի գյուղերի խոսվածքներում *պիտեմ* բայի ամփոփված ձևերով կազմված ձևերին զուգահեռ կիրառվում են նաև ապառնի դերբայով և օժանդակ բայով ձևերը (*լըսիլօ էմ, լըսիլօ իմ*)¹¹:

⁹ Ա. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 24-27:

¹⁰ Հ. Աճառյան, *Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի համեմատությամբ 562 լեզուների*, հ. 4, գիրք Բ, Երևան, 1961, էջ 201:

¹¹ Ա. Վարդանյան, *Վայոց ձորի միջբարբառը*, Ե., 2004, էջ 100-103:

Նույն միջբարբառում, *-ից* վերջավորությանը զուգահեռ, բացառականում պահպանվել է հին հայերենի է հոլովակերտից կազմված *-էն* վերջավորությունը՝ ախպէր-*ախպօրէն*//*ախպօրից(ը)*, *սար-սարէն*//*սարից(ը)*, *ծօր-ծօրէն*//*ծօրից(ը)*, *ծըմէո-ծըմէովանէ(ն)*, *ամառ-ծամառվանէ(ն)*, Աստօձ-*Ասսանէ* և այլն. *Ասսանէ էլ պան չէմ ուզըմ՝ սաղ ջան տէնասս վօչ* («Աստծուց այլ բան չեմ ուզում՝ առողջություն չունենաս»՝ անեծք): Ի դեպ, անեծքներում հաճախ կիրառական է բայի ըղձական եղանակի ժխտականի *ոչ*-ով ձևերը՝ *ոչ քընաս* («չգնաս»), *ոչ մէնձանաս* («չմեծանաս»), *ոչ քընիր* (1. «չգնայիր», 2. «չքնեիր»), *ոչ մէնձանիր* («չմեծանայիր») և այլն:

Որոշ խոսվածքներում պահպանվել է գրաբարի *է՞ր* («ինչու») հարցական դերանունը. *է՞ր իր քընացել հէրանցըղ տունը* («Ինչու էիր գնացել հորանցղ տուն») (Ագնաբերդի խոսվածք):

Հետաքրքրական են հին հայերենի *ահաւասիկ*, *ահաւաղիկ*, *ահաւանիկ* վերաբերականների տարբերակները Նախիջևանի բարբառներում. Ագուլիսի բարբառում՝ *հրէսիկ*//*հէսիկ*, *հրէտիկ*//*հէտիկ*, *հրէնիկ*//*հէնիկ*; Ճահուկ-Վայքի միջբարբառում՝ *հէսիգ*//*հէսի*, *հէղիգ*//*հէղի*, *հէնիգ*//*հէնի*; Ջուղայի բարբառում՝ *հըրէս*, *հըրէտ*, *հըրէն*; Արարատյան բարբառի Աստապատի խոսվածքում՝ *հրէսիկանկ*, *հըրէտիկանկ*, *հըրէնիկանկ* և այլն:

Ամենայն հավանականությամբ հին հայերենի *օշ* ձայնարկությունն է պահպանված Նախիջևանի հյուսիսային խոսվածքների *աշի* («մանդակ») բուսանվան մեջ (Հյուսիսային Գողթնի և Ճահուկ-Վայքի միջբարբառներ, Արցախ-Սյունիքի խոսվածքներ): Բուսանվան շատ հաճելի համը հուշում է, որ այն կարող է առնչվել հենց հին հայերենի *օշ* («երանի») ձայնարկությանը: Վերջինս այս միջբարբառներում ունի երկու ձև՝ *ւիշի* (*Մշի՛ դէ, քընանք բաղը*) («Երանի թե (լավ կլինի) գնանք այգին») և *ւիչ* (*էս ինչ անօշ կիհի էր, ւի՛չ*) («Այս ինչ քաղցր գինի էր, օխա՛յ»):

Բառագիտական դիտարկումներ

Նախիջևանի տարածքի բարբառների բառապաշարի հիմնական մասը կազմում են հին հայերենից ավանդված բնիկ հայերեն բառերը, որոնք որոշ դեպքերում մնացել են անխաթար թե՛ բառիմաստի և թե՛ հնչյունափոխության առումով, որոշ դեպքերում՝ համապատասխան հնչյունափոխական օրենքներով հնչյունափոխվել են, որոշ դեպքերում էլ իմաստափոխվել:

Ազուլիսի բարբառում՝ *օոջ* (< արջ), *բօհ* (< բահ), *բինջյւր* (< բանջար), *գէրի* (< գարի), *դօնը/դօնը* (< դառն), *դէզիլ* (< դիզեմ), *դրծօր* (< դժուար), *իզնը* (< եզն), *ըրիւօ* (< երեխայ), *արասուն* (< երեսուն), *հօնս* (< հարսն), *հրզզօր* (< հազար), *մըկրօտ* (< մկրատ), *նըշխօր(ք)* (< նշխարք), *վօնդ* (< վարդ), *օրագ* (< ուրագ), *պատարագ* (< պատարագ), *կըծայկ* (< կծիկ), *իրիք* (< երեք), *յօգ/յօք* (< յոյգ («վեգ»)) և այլն:

Ջուղայի բարբառում՝ *յէխտ* (< աղտ + կեղտ), *ընգանել* (< անկանեմ), *յարձակել* (< արձակեմ), *ախչիկ* (< աղջիկ), *բ'ախ* (< բահ), *բ'արձ* (< բարձ), *գ'ըղակ* (< գղակ), *գ'ոլ* (< գամ), *դ'ընդում* (< դդում), *վօրդ'ում* (< երդումն), *անգուգ* (< ընկոյգ), *մախց* (< մաղձ), *քոխցըր* (< քաղցր), *խատիճ* («ձմերուկի, սեխի կորիզ») (< հատիճ), *խինել* (< հինեմ), *մարգ'արիթ* (< մարգարիտ) և այլն¹²:

Ճահուկ-Վայքի միջբարբառում՝ *ընգանսագ* («չորթան հարելու կավե մեծ աման») < անկանակ), *առզըլի* (< ածելի), *անգաջ* (< ականջ), *աղվէս* (< աղուէս), *ախճիգ* (< աղջիկ), *աչառ* (< արջառ), *ք'ւրանթոնի* (< գերանդի), *փրոնիլ* (< բոնեմ), *պըրիլ* («փորել» (< բրեմ), *կափը* («պարանին կապվող փայտյա կեռ») (< գաբ), *կինձը* (< գինձ), *գ'ւրգիլ* («գորգի, կարպետի կարգաբերում») (< կարգեմ), *կօղիմ* (< կոտիմն), *ըլէրիք* («վառելիք») < ըրելիք < էրելիք < այրելիք) և այլն:

¹² **Հ. Աճառեան, Քննություն Նոր-Ջուղայի բարբառի**, Ե., 1949, էջ 351-390:

Հյուսիսային Գողթնի միջբարբառում՝ *ճոյր* (< ջուր), *ծոյվ* (< ձու), *զոյտիկ* (< զատիկ), *տոյնսկ* (< դանակ), *կոյպոտ* (< կապոյտ), *տոյնդոմ* (< դոմ), *սոյգիգ* (< ընկոյգ), *կոյրոնք* (< գարունք), *կոյրմիր* (< կարմիր), *պոյգոյկ* (< բագոյկ), *հոյ* (< ույ), *գոյլ* (< գայլ), *գոյնք* (< գառն), *գոյ* (< գալ), *հոյնոյլ* (< ոջիլ) *հոյնոյ* (< վիշապ), *պոյմբակ* (< բամբակ), *օրծոյկ* («աքաղաղ») < ործակ), *պօհ* (< բահ) և այլն:

Արարատյան բարբառի խոսվածքներում՝ *կրնալ* (< գնամ), *քախծրր* (< քաղցր), *կէրէզման* (< գերէզման), *առծրլի* (< ածելի), *կօգ* (< ընկոյգ), *տէղ* (< դէղ), *մօրթէլ* (< մորթել), *կարմունջ* (< կամուրջ), *պէռ* (< բէռն) և այլն (Նխջ.)¹³; *ավատալ* (< հաւատամ), *Ասպած* (< Աստուած), *անում* (< անուն), *ըրխա* (< երախայ), *վօսկուռ* (< ոսկոր), *մում* (< մոմ), *փրթաթիլ* (< փաթաթեմ), *ժամ* («եկեղեցի») < ժամ), *հալօղ* (< խաղող), *յէղան* (< եղան), *աշկ* < աշք), *հաղալ* (< խաղամ) և այլն (Աստ.)¹⁴:

Արցախ-Սյունիքի բարբառի խոսվածքներում՝ *կըլօխ* (< գլուխ), *ծում* (< ծոմ), *վօրնք* (< որդն), *կօրնուգ* («գորտ») < գորտնուկ), *ծոյքոյր* (< ձագար), *Ջրզոյրթոյր* (< Ծառզարդար), *կարկած* («սնամեջ դոմ») < կարկաջ), *տըխտըմօր* (< թթխմոր), *ըրխա* (< երախայ), *հոյնոյ* («պոչ») < ագի), *կոյլ* (< գամ), *քինսկ* (< գնամ), *ծոյվ* (< ձու) և այլն:

Հին հայերենի *բող* («բանջարի տեսակ») արմատից ածանցյալ՝ հետաքրքիր հնչատարբերակներով նույն նշանակության բառանուններ են Ագուլիսի բարբառի *բուղ*-ը, Հյուսիսային Գողթնի միջբարբառի *պուղ*-ը, Ճահուկ-Վայքի միջբարբառի *պօլի*-ն և *պօխի*-ն (միևնույն բուսատեսակի դառնավուն և քաղցրավուն ենթատեսակ-

¹³ Նախիջևան քաղաքի խոսվածքը ՀԲԱ նյութերի հավաքման ծրագրով (տետր հ. 445):

¹⁴ Նախիջևան քաղաքի խոսվածքը ՀԲԱ նյութերի հավաքման ծրագրով (տետր հ. 445): Պ. Պողոսյան, *Աստապատ. արարատեքն հայաշխարհ*, Ե., 2005, էջ 92-97:

ները): Հետաքրքիր է, որ *բողոք* բարբառում պետք է դառնար *պօլ*, սակայն, քանի որ հին հայերենում հոլովվել է *n* հոլովիչով (*բող-բողոք*), իսկ բարբառում միայն *h*-ով վերջացող բառերն են ստանում *n* հոլովիչը (քամի-*քամօ*, մրդանի-*մրդանօ*, հիլի-*հիլօ* և այլն), *h* ձայնավորի հավելումը տեղի է ունեցել հենց սեռական հոլովի ազդեցությամբ:

Հին հայերենից ավանդված բուսանուններից հետաքրքիր է նաև *անգուտան* բանջարանունը¹⁵, որը անխաթար՝ *անգուտան* ձևով պահպանվել է Ջուղայի բարբառում, *անգուղան* հնչատարբերակով՝ Ճահուկ-Վայքի միջբարբառում: Հ. Աճառյանը *անգուտանը* մեկնում է որպես «տեսակ մի բոյս ու համեմ»՝ *անճիտան*, *անկիտան* հնչունական տարբերակներով և ստուգաբանում որպես փոխառություն պարսկերենից (պրսկ. انگودان *angudān* («ոետին ունեցող մի ծառ՝ որի խեժը կոչվում է անգուժատ»)¹⁶: Ըստ երևույթին՝ այս ծառի խեժի հոտը հիշեցնող անգուտանի սուր հոտի պատճառով է բույսը կոչվել ծառի անունով: Ի դեպ, Ջուղայի բարբառում նույնպես այս բույսը *անգուտան* է կոչվում, իսկ դալար ցողունը՝ *տրղոզան*:

Տարածքի բարբառներում այնքան շատ են հին հայերենի բառապաշարի պահպանված հետաքրքիր շերտերը, որ դրանց կարելի է անդրադառնալ առանձին ուսումնասիրությամբ:

Եզրակացություն

Մինչև անցյալ դարի 80-ական թվականները Նախիջևանի տարածքում գործառած 8 բարբառները, որից 6-ը՝ տեղաբնիկ (Ագուլիսի, Ջուղայի, Արարատյան, Արցախ-Սյունիքի բարբառներ, Ճահուկ-Վայքի և Հյուսիսային Գողթնի միջբարբառներ), 2-ը՝ ներգաղթյալ (Խոյի և Մարաղայի բարբառներ), պահպանել էին հինհայերենյան յուրօրինակ իրողություններ:

¹⁵ *Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի*, Վենետիկ, 1865, էջ 48:

Ղ. Ալիշան, *Հայրուսակ կամ հայկական բուսաբառություն*, Վենետիկ, 1895, էջ 36:

¹⁶ **Հ. Աճառյան**, *Հայերեն արմատական բառարան*, Կ. Ս., Ե. 1971, էջ 185:

Աշխատանքի արդյունքում վեր են հանվել Նախիջևանի տարածքի տեղաբնիկ բարբառներում պահպանված հին հայերենին բնորոշ հետաքրքիր *հնչյունաբանական* (հին հայերենի բաղաձայնական համակարգի պահպանում Ագուլիսի բարբառում, գրաբարի *ն* վերջնահանգով բառերի *ն*-ի պահպանում Ագուլիսի և Ջուղայի բարբառներում և այլն), *ձևաբանական* (*n* հոլովման առկայություն Ճահուկ-Վայքի միջբարբառում, *ք* հոգնակերտի առկայություն Ագուլիսի և Ջուղայի բարբառներում և այլն) և *բառագիտական* (բոլոր բարբառների բառապաշարի հիմնական մասը հին հայերենից ավանդված բառերն են՝ անփոփոխ, հնչյունափոխված կամ իմաստափոխված) իրողությունները:

Օգտագործված գրականություն

- Աբրահամյան Ա., Գրաբարի ձեռնարկ, Ե., 1976:
- Ալիշան Ղ., Հայբուսակ կամ հայկական բուսաբանություն, Վենետիկ, 1895:
- Աճառյան Հ., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի համեմատությամբ 562 լեզուների, հ. 4, գիրք Բ, Ե., 1961:
- Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա, Ե. 1971:
- Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, հ, 2, Ե., 1951:
- Աճառեան Հ., Քննություն Ագուլիսի բարբառի, Ե., 1935:
- Աճառեան Հ., Քննություն Նոր-Ջուղայի բարբառի, Ե., 1949:
- Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի, Վենետիկ, 1865:
- Վ. Կատվայան, Բայազետի բարբառը և նրա լեզվական առնչությունները շրջակա բարբառների հետ, Ե., 2016:
- Կատվայան Վ., Հինհայերենյան մի քանի հնչյունական հատկանիշների արտացոլումը արդի հայ բարբառներում, «Ջահուկյանական ընթերցումներ», հ.1-2, Ե., 2022:
- Ղազարյան Ս., Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Ե., 2006:
- Մեսրոպյան Հ., Կրոնաեկեղեցական բառապաշարը հայերենի բարբառներում, Ե., 2016:

Մուրադյան Հ., Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, Ե., 1982:

Պողոսյան Պ., Աստապատ. արաքսամերձ հայաշխարհ, Ե., 2005:

Սարգսեանց Ս., Ագուլեցոց բարբառը (գոկերի լեզուն), Մ., 1883:

Վարդանյան Ա., Արցախ-Սյունիքի բարբառի խոսվածքներ Նախիջևանի տարածքում.- «Ղարաբաղ-Շամախիի կամ ծայրիյուսիսարեվելյան միջբարբառախումբ. արդի վիճակ, միտումներ և մարտահրավերներ» միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2022:

Վարդանյան Ա., Հյուսիսային Գողթնի միջբարբառը, Ե, 2021:

Վարդանյան Ա., Վայոց ձորի միջբարբառը, Ե., 2004:

Համառոտագրությունների ցանկ

Ագլ. – Ագուլիսի բարբառ

Աստ. – Աստապատի խոսվածք

Արտ. – Արարատյան բարբառ

Արց.-Սյն. – Արցախ-Սյունիքի բարբառ

Հս. Գղթ. – Հյուսիսային Գողթնի միջբարբառ

Ճհկ.-Վյք. – Ճահուկ-Վայքի միջբարբառ

Նխճ. – Նախիջևանի խոսվածք

Ջուղ. – Ջուղայի բարբառ

Vardanyan Artak – Realities of the Classical Armenian Language in the Dialects of the Territory of Nakhijevan.– Until the 80s of the last century, 8 dialects used in the territory of Nakhijevan (Agulis, Jugha, Ararat, Artsakh-Syunik dialects, Jahuk-Vayk and Northern Goghtn interdialects), 2 – immigrants (Khoy and Maragha dialects), preserved the peculiar realities of the Classical Armenian language.

The paper studies interesting *phonetic* (preservation of the consonant system of the Classical Armenian language in the Agulis dialect, preservation of the sound *ú* in words with the ending *ú grabar* in the Agulis and Jugha dialects, etc.), *morphological* (the presence of the declension *o* (< *nj*) in the Jahuk-Vayk interdialect, the presence of the plural ending *p* in the

Agulis and Jugha dialects, etc.) and *lexicological* (the main part of the vocabulary of all dialects is made up of words that have come down from Classical Armenian: without phonetic changes, with phonetic changes or with a changed meaning) realities characteristic of the Classical Armenian language preserved in autochthonous dialects in the territory of Nakhijevan.

Key words: Classical Armenian language, Nakhijevan, Aguli dialect, Jugha dialect, Jahuk-Vayk interdialect, North Goghtn interdialect, dialect features.

Artak Vardanyan, Doctor of Philology, Senior Researcher of the Dialectology Department of the R. Acharyan Institute of Language of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, phone: 091484601, e-mail: artva@list.ru, artva4444@gmail.com .

Варданян Артак – Реалии древнеармянского языка в диалектах территории Нахиджевана.– До 80-х годов прошлого века 8 употребляемых на территории Нахиджевана диалектов (агулисский, джугинский, араратский, арцах-сюникский диалекты, междиалекты джаук-вайкский и Северного Гохтна), 2 – переселенцев (хойский и марагинский диалекты), сохранили своеобразные реалии древнеармянского языка.

В работе исследованы сохранившиеся в автохтонных диалектах на территории Нахиджевана характерные для древнеармянского языка *фонетические* (сохранение системы согласных древнеармянского языка в агулисском диалекте, сохранение звука *ĭ* в словах с окончанием *ĭ* грабара в агулисском и джугинском диалектах и т.д.), *морфологические* (наличие склонения *o* (< *ny*) в джаук-вайкском междиалекте, наличие окончания множественного числа *p* в агулисском и джугинском диалектах и т.д.) и *лексикологические* (основную часть лексики всех диалектов составляют слова, дошедшие из древнеармянского: без фонетических неизменений, с фонетическими изменениями или же с измененным смыслом) интересные реалии.

Ключевые слова: древнеармянский язык, Нахиджеван, агулисский диалект, джугинский диалект, джаук-вайкский междиалект, междиалект Северного Гохтна, диалектные признаки.

Артак Варданян, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник отдела диалектологии Института языка имени Р. Ачаряна

НАН РА, телефон: 091484601, электронная почта: artva@list.ru,
artva4444@gmail.com .

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Բառնասյան Ջեմա - Ածանցումը Շիրակի մարզի գյուղերի խոսվածքներում.....	5
Դիլբարյան Նարինե - Հայոց տեղանունների բառակազմական բնութագիրը.....	13
Կատվայան Վիկտոր – Կիլիկիայի հայերենի մասին.....	28
Վարդանյան Արտակ, Խառատյան Մելանյա, Սահակյան Նինա - Դիտարկումներ Ճահուկ-Վայքի միջբարբառի որոշ բուսանունների վերաբերյալ	43
Վարդանյան Արտակ - Հինհայերենյան իրողություններ Նախիջևանի տարածքի բարբառներում.....	61

Հանդեսի խմբագիրներ՝

Ասոյան Թաթուլ
Իսաչատրյան Հասմիկ
Մեսրոպյան Հայկանուշ
Ներսիսյան Վարսիկ
Սարգսյան Մերի
Սիմոնյան Նեկտար
Ֆչկնջյան Անի

Ձևավորումը և էջադրումը՝

Մ. Իսառատյանի

Կազմը՝

Ս. Արևշատյանի

Հանդեսի պաշտոնական կայքը՝

Official site of the journal:

<https://las.sci.am/>

Официальный сайт журнала:

Հանդեսի էլեկտրոնային հասցեն՝

E-mail of the journal:

armlingv@gmail.com

Электронная почта журнал:

ՀՀ ԳԱԱ ԼԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ